

Pūrongo a ngā Hoa-Toihau

Kua rima tekau tau mai i Te Petihana Reo Māori, kua whā tekau tau ngā Kōhanga Reo e whāngai ana i te rangatohe whakarauora i te reo Māori, me te aha, e āta kitea ana ngā nekehanga tūturu o roto i te wā. E matomato tonu ai te tupu o te reo Māori — i runga i te mana Māori — kia tautika te mahi tahi me te rauemi, kia tino mārama anō te huarahi ka parahia mō te whānau, te hapū, te iwi, me ngāi Māori, ngā kaitiaki o te mauri o te reo.

Ko tā Te Whare o te Reo Mauriora he whakatauira i te anga ariā mō te mahi tahi o ngā rautaki a ngāi Māori me te Karauna ki te whakarauora i te reo Māori.

I konei, kei Te Mātāwai te mana tukupū mō ngā iwi me ngāi Māori, ko ā mātou mahi e whai tuatahi ana ki te whakamana i te whānau, te hapū, te iwi, me ngāi Māori ki te whakarauora i te reo Māori puta noa i ngā hapori, rere noa i ngā whakatipuranga.

Ko tā Te Rūnanga Reo he whakakotahi mai i ngā Minita kāwanatanga me te Poari o Te Mātāwai ki tētahi wānanga rautaki e kitea whānuitiai ai ngā huarahi e takahia ana e te motu ki te whakarauora i te reo, ka whanake tonu ai i te ariā kei te pūtake o Te Whare o te Reo Mauriora. Ka noho ngā hui nei hei ara hiranga mō Te Mātāwai ki te wānanga tahi ki ō mātou hoa mahi tahi o te Karauna mō te āhua motuhenga o te mahi tahi ka tautuhi ai i ngā whaitua mō te mahi ngātahi. E mihi ana Te Mātāwai ki te mahi a Minita Jackson ki te āta whakamārama i te hiranga o tā rātou whai wāhi mai ki tēnei huihuinga.

I te arotakea tonuhia o Te Ture Reo Māori, kua uru atu nei ngā whakaaro o ngā Pae Motuhake, kua noho mai he ara e āta whakamaramahia ai te hanganga me ngā kawenga a Te Whare o te Reo Mauriora e āta whakahoungia ai te ture i te taha o ngā hapori me

ngā toa reo kei te haputa tonu o ngā mahi whakarauora i te reo Māori. Kua whakamiramirahia e te tukanga arotake ngā haepapatanga takirua e whakahaeeria ana e Te Mātāwai; ki te Karauna mō te pūtea tūmatanui, ki tēnā me tēnā iwi me ngāi Māori ngā kaitiaki o te reo Māori. Ka whāia tonuhia e Te Mātāwai ngā take kaupapa here matua kua ake ake i te arotakenga nei, me te rapu tonu me pēhea e pai ake ai te whakatinana i ā mātou haepapatanga mā roto i te mahi tahi tautika.

Tāpaea ana e tā mātou mahi tahi ki a Waka Kotahi mō te kaupapa o te tohu huarahi reorua tētahi mahere e tutuki pai ai te mahi tahi a te Māori ki te Karauna. I te whakapāngā mai a Waka Kotahi ki Te Mātāwai i te tīmatanga tonu, i te whai wā me te tukua mai o te rauemi tika, ka whai whakaaro a Waka Kotahi ki te whanaungatanga i ā rātou ka whakapā atu ki ngā mātanga reo, ka whakaūngia anō te mana o ngāi Māori ngā kaitiaki o te reo Māori.

E takoto mai ana ki te mahere rautaki a tō mātou Poari ā mātou kaupapa mātāmua mō te tau pūtea 2023/2024, ka ārahi nei i a mātou ki te tautiaki i te mana me te kawa o Te Whare o Te Reo Mauriora, ki te hāpai i te mana motuhake, me te haumi i ō mātou hapori reo. Arahina ana e te rautaki nei te kaha ake o

Ngā Hoa-Toihau o Te Mātāwai a Bernie O'Donnell rāua ko Reikura Kahi. Nā Erica Sinclair te whakaahua.

ngā mahi i te takiwā ki te totoro kaihautū, i hui ai mātou ki ngā Poari o Whakaata Māori me Te Taura Whiri i te Reo Māori ki te whakakaha ake i ngā hononga rere noa i Te Whare o te Reo Mauriora.

I te Māehe, ka tāpae whakaaro Te Mātāwai ki te Komiti Whiriwhiri Take Māori i kōrerohia ai ā mātou tutukinga, i whakamāramahia ai ā mātou kawenga matua, i whakamāramahia anō ai ngā wero kei te aroaro o Te Mātāwai. Tūtohu ana te pūrongo i puta i tēnei Komiti Whiriwhiri kia āta wānangahia te kore e rawaka o te pūtea a Te Mātāwai e te Komiti Whiriwhiri Tauhokohoko, kia mārama ake ai ki te kāwanatanga te tūturutanga o ngā pēhitanga taha pūtea. I kawea atu anō e Te Mātāwai te wāhi o te mahi tahi ki a mātou ki te ao, i a ia ka haere hei kanohi mō te iwi me ngāi Māori o Aotearoa ki te whakaterenga o te Tekau Tau ki te Ao mō ngā Reo Iwi Taketake a UNESCO i te 2022.

Kia titiro nei mātou ki āpōpō atu, e whakaū ana Te Mātāwai i tō mātou ngākau pūmau me tā mātou noho haepapa ki ngā iwi 109+ me ngāi Māori e whakakanohi nei mātou, i a mātou ka whakanoho tonu mai i te oranga o te whānau ki te iho o te whakarauoratanga o te reo Māori. Ko te ārahitanga ā-hapori kei te kōkiri i ā mātou mahi ki ngā Kāhui,

i te poua iho o ngā tūranga o te Pou Reo me te Kaiāwhina e āwhina nei ki te tūhonohono i ētahi atu iwi me ētahi atu Māori ki te āwhina taha whakahaere me te pārongo. Ka hāpai tēnei i te rere māpuā o te mātauranga i waenga i te kāhui, te hapori, me tō mātou Tari, e kitea ai he huarahi hei hōpara rautaki haumitanga me ētahi huarahi auaha ki te haumi tahi i te kaupapa. Kei te iho o te mauroa ki te pae tawhiti ko te whakamahere tauatanga, me te ora o te ngākau kia kite i ētahi Kāhui maha e āta whanake ana i te kaihautū me te toa reo mō āpōpō atu.

E whakapono ana Te Mātāwai mā te noho hono tonu ki tō mātou whakakitenga tahi, mā te tautoko anō a tētahi i tētahi, ka tuia tonuhia ētahi mahi tahitanga motuhenga me te whakatipu tonu i te hapori tōnui e whai ana Kia Ūkaipō anō Te Reo, e noho ai ko te Reo Mauri Ora hei ao tūturu mō tātou. Kua maea ake nei ngā reanga hautū i te reo Māori, noho toa mō te reo Māori, e rongo ana mātou i te nekehanga atu i te taumanu ki te hoahoa hou, te tohu o te neke ki tauira kē e matomato tūturu ai te tipu o te reo, i raro i te tino hautūtanga me ngā tohutohu a te whānau, te hapū, te iwi, me ngāi Māori.

Pūrongo a te Tumu Whakarae

Kua whai huarahi mātou i te tau ka hori nei ki te whakaaro anō ki tā mātou koke tahi ki te whakarauora i te reo Māori hei reo ūkaipō mō te iwi, Kia Ūkaipō anō Te Reo. I te pakari haere me te angitū tonu o te rangatohe whakarauora i te reo Māori, e mihi ana Te Mātāwai ki ngā whakapaunga kaha a ngā hapori puta noa i Aotearoa ki te whakatinana i te kōrero Kia Ūkaipō anō Te Reo.

E whakatauritetia ana e Te Mātāwai āna mahi panoni pūnaha tāmore ki ngā hiahia o ā mātou hapori i ēnei rā nei. Ka pēnei mātou mā te tohu tirohanga whāroa ki ā mātou whāinga pae tawhiti me te tuku anō i te mana ki ngā Kāhui mō ā rātou ake mahi whakarauora i te reo Māori, i tēnei aronga rua kia rite tonu tā mātou takahi i te huarahi. Nā te iti me te kakama o te whakahaere, ka kimi huarahi tonu Te Mātāwai ki te whakarerekē i tā mātou haere kia rite ai ki ngā hiahia o ngā Kāhui katoa me ngā hoa kōtui Karauna i te takiwā whakarauora i te reo Māori.

E noho mai ana tētahi tauira whanaketanga ko te hapori kei tōna tūāpapa ki te iho tonu o ā mātou whakaherenga. I te tautoko tonu me te tuku rauemi whai tikanga, kei te kaha ake, kei te manawaroa ake Te Mātāwai i roto i te rangatohe whakarauora i te reo Māori. Ko tā te tauira nei he whakahau kia whakahokia ake te mana ki ngā hapori, ko tā Te Mātāwai he whai i te ara tūāoma e āwhinatia ai te whakarite tūāpapa pakari mō tēnei whakawhitinga.

Whakamiramirahia ana te tino mate kai ki ngā kaupapa reo Māori i te rauna haumitanga a Te Mātāwai o nā tata nei, i te eke o ngā tono haumitanga ki tōna nui katoa mohoa nei. I muri iho o Āwhā Gabrielle me te ākina e te huarere tino kino ka whakaroahia e Te Mātāwai te rā kati mō ngā

Poia Rewi

Ngāti Manawa, Tūhoe, Te Arawa,
Ngāti Whare, Tūwharetoa

tono, ka mutu, ahakoa te whakaaro ka iti iho ngā tono i runga i ēnei uauatanga, i neke noa atu i tērā i pōhēhētia. Nā runga i tēnei nui o te tono me te herea o te puna haumitanga, inā te nui o te wero ki ngā Pae Motuhake i te tukanga whakatau. E mōhio ana mātou he ara roa, he ara uua te ara ki te reo Māori mō te maha atu o ngā whānau, me tō mātou mārama anō ki ngā mamaetanga o te tūtū mai o te tauārai i te haerenga. Kei te mārama te hua mai o te putanga tautika kore i tāna ake hōtaka haumitanga i ngā pēhitanga taha pūtea e mate nei Te Mātāwai ki te whakahaere i a ia anō, ka mutu, ki te pono te whakamana i ngā Kāhui ki te whakatinana i tō rātou ake mana motuhake, kia tika te whāngai i Te Mātāwai ki te pūtea ki tua atu o ngā whakapikinga tauine utu.

Kei te whakahaeretia te Tari o Te Mātāwai e tētahi ranga ngākau pūmau e whakaora mai ana i ngā uara o te whakahaere. Ka aro nui mātou ki ngā mahi ka eke panuku i a mātou, te whakahau kia ngākau auaha, kia para huarahi auaha, kia mahi tahī. Whakanuia ai e tō mātou Tari ngā ara hiranga e whai painga ai te katoa ki te whakarauora i te reo Māori, me te aha, waimaria katoa mātou i te ngākau pūmau o tō mātou tīma ka āta mahi nei i ngā mahi i runga i te aroha me te whakaaro nui. I ngā tau e

Ngā Pia Raumati a Te Mātāwai 2022/2023. M-K: Luke Enoka, Māia Black, Miharo Jones.

whitu o tēnei haerenga kua tutuki i tā mātou whakahaere iti, whai tikanga, ētahi aromātaitanga e toru ESCO¹ o te ‘tino pai’ i te Tumuaki Mana Arotake, e whakaatu nei i te tino pai o ngā mahi a Te Mātāwai i te noho mai a ētahi pūnaha me ētahi tikanga mahi pakari ki te kōkiri i tana hōtaka mahi. Ka pakari haere nei Te Mātāwai i ana mahi hautū, e manaakitia ana e mātou ētahi hononga whai painga rere noa i Te Whare o te Reo Mauriora. I konei, e whakakanohi ana Te Mātāwai i tā mātou tauira whanaketanga ko te hapori kei tōna tūāpapa, e whai reo tūturu ai ngā kāinga, ngā hapori me ngā iwi i ngā taumata whakatau katoa. Waihoki, e mārama ana mātou katoa ki te taha tōrangapū o ngā takiwā nei, me te aha, kei te ako Te Mātāwai me pēhea te whai painga o tāna haere rere noa i te pūnaha rauropi katoa e eke ai te wāhi ki a ia mō te whakarauora i te reo Māori ki ngā taumata. E whakaatu ana te angitu o Te Rūnanga Reo tuatoru i te tipunga ngātahi i tēnei wānanga mahi tahitanga whai uara, i whakakotahitia ai ngā Minita Kāwanatanga, te Poari o Te Mātāwai me te pae ārahi

1. I te Tihema 2022 ka arotakea e te Tumuaki Mana Arotake, hei wāhanga o tā mātou tukanga arotake ā-tau, tō mātou taiao, ā mātou pūnaha me ā mātou tikanga mō te ine tutukinga taha ahumoni, taha whakarato, ka tohua ki te ‘Tino Pai’.

“Kia titiro whakamua, ka whai mātou kia pai ake te mahi tahi rere noa i Te Whare o te Reo Mauriora, ina hoki te kōrero ‘he pai kē ake te noho tūturu ki te Whare, tēnā i te noho ngākau rua i te mahi ā-maihi”

o Te Tari. Ka manaakitia anō e te wānanga nei te mahi tahi taha whakahaere, me te whanake hononga whai painga Te Mātāwai ki ngā āpiha a Te Puni Kōkiri. Mā te whakapakari tonu i te whakapono me te ngākau hihiri kua noho mai, me te whakawhitihiti kōrero, e whakapono ana mātou ka noho Te Rūnanga Reo hei huarahi rautaki tūhono hei tino tauira o te mahi tahi a ngāi Māori me te Karauna.

Kia titiro whakamua, ka whai mātou kia pai ake te mahi tahi rere noa i Te Whare o te Reo Mauriora, ina hoki te kōrero ‘he pai kē ake te noho tūturu ki te Whare, tēnā i te noho ngākau rua i te mahi ā-maihi’.

Tā Mātou Kaupapa me Ngā Mahi

I whakatūria Te Mātāwai hei hinonga motuhake ā-ture i raro i te whakahau a Te Ture mō Te Reo Māori 2016 (te Ture). Ko ngā kaupapa matua me ngā mahi e whai mana ana Te Mātāwai ki te kawe mā ngā iwi me ngāi Māori (tirohia ngā Wehenga 18, 19 o te Ture²) ko te:

A

ki te tū hei kaiārahi i te tokonga ake o te hauora
me te mauri ora o te reo Māori mō ngā iwi me ngāi
Māori, mō ngā hapori anō hoki;

B

hei tautoko hoki, hei whakamōhio atu, hei
whakaaweawe hoki i ngā kaupapa a te Karauna hei
whakamarumaru, hei toko ake, hei whakarauora
hoki i te reo Māori;

C

hei whakamana hoki, mā roto mai i tōna
hononga ki ngā Minita o te Karauna, i te
hononga o te Karauna ki ngā iwi me ngāi
Māori e pā ana ki te reo Māori;

D

ka mutu, mā te mahi tahi me te Minita me te
Minita Tahua Pūtea, ko tāna he mātai, he tuku
tohutohu ki a Te Ratonga Whakaata Māori.

Ko ēnei kawenga a Te Mātāwai ka pā ki ētahi
takiwā pīkaunga matua e toru, arā te:

01

Hautūtanga e pā ana ki
te rautaki Maihi Māori
me te Ratonga
Whakaata Māori

02

Haumi Tōtika i ngā Kāinga,
ngā Hapori, me te Iwi e
hāngai ana ki te Maihi Māori

03

Kawekawe i te kokenga o
te whakarauorahia o te reo
Māori i ngā takiwā ki te
Karauna me ngā hapori

². Te Ture mō Te Reo Māori 2016 No 17 (i te 28 o Oketopa 2021), Public Act – New Zealand Legislation.

Tō Mātou Mana Ārahi

7
Tokowhitu ngā mema e whakakanohi ana i ngā Kāhui ā-rohe o ngā iwi

4
Tokowhā ngā mema e whakakanohi ana i te Kāhui ā-Reo Tukutuku (rōpū tūroa)

I tēnei tau pūtea ko Reikura Kahi rāua ko Bernie O'Donnell ngā hoa-toihau o tō mātou Poari. E noho ana te katoa o ngā mema o tō mātou Poari hei kaitiaki matua mō te Maihi Māori, e kōkiri ana i te whakarauoratanga o te reo Māori mā roto i te hautūtanga rautaki a Te Mātāwai, hei kaitaunaki anō rere i te rangatohe whakarauora i te reo. He kawenga hautū anō tā tō mātou Poari rere noa i Te Whare o Te Reo Mauriora, kia mahi tahi ki te Karauna ki te whakatinana i Te Ture mō Te Reo Māori 2016 me Te Tiriti o Waitangi.

Komiti-whāiti

E rua ngā komiti whāiti a te Poari o Te Mātāwai i te taumata ki te mana ārahi, ko ngā mema nō tō mātou Poari, ko tētahi mema motuhake kei te Komiti Tātari Tūraru. Ka tautoko ēnei komiti whāiti i te rere rōnaki me te haere pai o te taha whakahaere a Te Mātāwai mā te tuku kupu ārahi whai tikanga ki te Poari mō ētahi kawenga matua.

Komiti Tātari Tūraru

Karepa Wall (Toihau o te Komiti whāiti), Reikura Kahi (ki te Haratua 2023), Bernie O'Donnell (Haratua 2023 – mohoa nei), Wenarata Kingi, Pania Gray (mema motuhake)

Ko tā te Komiti Tātari Tūraru he tuku kupu ārahi, tuku mōhioranga ki te Poari mō te whakahaere tūraru, mō te whai tikanga o ngā whakahaere tara ā-whare, mō te pūrongo i ngā tutukinga me te mana whakahaere. Kei raro te Komiti i tētahi tūtohi i arotakea i te Āperira 2020.

Komiti Rangahau

Tākuta Teina Boasa-Dean (Toihau o te Komiti Whāiti), Tākuta Te Kahautu Maxwell, Bernie O'Donnell, Tākuta Haki Tuaupiki

Ko tā te Komiti Rangahau he tiaki i te rangahautanga rautaki me te ahunga aromatawai o Te Mātāwai i a ia ka whai i te mana motuhake. Ka whakaritea e te Komiti te Rārangī Mahi Rangahau Rautaki, ka tautoko hoki i te whanaketanga o te hōtaka mahi mō te rangahau me te aromatawai, ka whakatairanga, ka ārahi, ka tuari kitenga rangahau ki te hunga whaipānga matua.

Tauākī Whakamaunga Atu 2021–2024

E whai ana Te Mātāwai ki te arotau i ōna torotoronga, me tāna mahi ngātahi me ngā whānau, ngā hapū, ngā iwi, ngā hapori me ētahi atu kōtuitanga kia whanake ai, kia pakari ai, kia toitū ai he hanga reo Māori me ōna ngohe.

KĀINGA, HAPORI, IWİ

Oranga o te whānau

He nui ake ngā whānau e angitū ana i runga i te ara whai i te reo Māori. E mōhio ana rātou ki a rātou anō, e whakamahia ana te reo Māori i ia rā, e pūmau ana ngā tūhonotanga, ā, kei te whai wāhi ki te reo Māori.

Kōkiritanga reo

Kua nui atu ngā whānau e tōia ana ki ngā kaupapa e whakatairangatia ana te reo me te tuakiri. Ko ngā whānau, ko ngā hapori me ngā iwi e ārahi ana i ngā ohu ā-iwi.

TE TUKU

Hautūtanga me ngā Hononga

Te māia o te mana hautū i ngā taumata katoao te whakarauora i te reo Māori.

Whakawhanake Pūkenga

He pou tarāwaho ka tō mai, ka pupuri, ka whakatipu i ngā Kaipupuri Mauri o Te Whare.

Raraunga me ngā Pārongo

Te Mātauranga, te rangahau, me ngā taunakitanga e akiaki nei i te tika me te pono ki te whakatau kaupapa.

Tukanga – Kaupapa Here me ngā Pūnaha

Ka aro ngā tukanga, ngā pūnaha, me ngā hīraunga ki ngā hapori, engari mā Te Mātāwai ngā kawenga.

Rauemi

He pou tarāwaho rangahau kua whakareiaki te tautoko i ngā hīraunga a ngā whānau, a ngā hapori hoki.

HE POU TARĀWAHO MANA HAUTŪ E MĀRAMA ANA, E TŪHONO ANA, E TOITŪ ANA, E KAWEKAWE ANA Ā-WHĀNAU, Ā-HAPORI HOKI

Tuakiri

E tāmau ake ana te tuakiritanga ā-iwi o ngā whānau, arā, kei te kitea mai, kei te nui hoki te arohatia o te reo Māori ki ngā rohe, ā, huri noa i te motu.

Reo tuku iho

He nui ake ngā whānau e whakamahi ana i te reo.
Ko ngā pikinga me ngā hekenga o te whakamahi i te reo kei ngā whakareanga katoa.

Rumaki reo

E tūwhera ana ngā wāhi reorua me ngā wāhi rumaki ki ngā whānau i roto i ngā kaupapa huhua, i ngā rohenga huhua, i ngā wā hoki e tika ana.

Kei konei te haumarutanga mō ngā whānau katoa ki te whakamahi i te reo Māori e hāngai ana ki ō rātou taumata reo.

TE WHARE O TE REO MAURIORA

Mahi Ngātahi

Me whakahāngai, me mahitahi, me hono ki ētahi atu hei whakamōrahi i ngā mahi whakarauora i te reo Māori.

Hautūtanga

He kaitā, he māia te mana hautū i ngā taumata katoa o te whakarauora i te reo Māori.

Kawenga Haepapa

Kei te tika ngā pūrongo a Te Mātāwai, kei te tika ki tā ngā hīhī o ngā Kaipupurii te Mauri o Te Whare.

Tauākī Whakamaunga Atu 2021–2024

Kōrero Kokenga Hou

E whakamārama ana tā mātou Tauākī Whakamaunga Atu 2021–2024 (SOI) i tā mātou aronga matua ki te whakarauora i te reo Māori puta noa i ngā kāinga, ngā hapori, me ngā iwi, e whakamārama ana hoki i te ahunga rautaki ka whāia e Te Mātāwai ki te whanake taputapu, mahi rangahau, ki te haumi kaupapa anō puta noa i Aotearoa.

I tēnei, te tau tuarua e whakatinanahia ana tā mātou Tauākī Whakamaunga Atu, kua tata ake Te Mātāwai ki āna whāinga rere noa i ngā takiwā putanga matua e rima ka whai ake nei. E whakatōpū ana ēnei i ngā tohu e mōhiotia ana i te ao mō te whakarauora reo i runga i ngā hiahia motuhake me ngā wawata o ngā tāngata Māori, e āta herea ai te reo me te ahurea ki te whānau me te oranga o te hapori.

E whakaatu ana te pūrongo ā-tau nei i ētahi kupu, ētahi kōrero, ētahi whakaahua o ngā whānau kua kōrero nei mō tā rātou ahunga whakamua, mō ngā werō, me ā rātou wheako whakawaiū rere noa i ngā takiwā putanga e rima. Kei ngā kōwae e whai ake nei tētahi whakarāpopotonga o tā mātou koke ki tā mātou i kī ai ka mahia e mātou i te tau tuarua o tēnei Tauākī Whakamaunga Atu. Mō ētahi atu pārongo tirohia ngā lnenga Tutukinga kei te pito whakamuri o te pūrongo nei.

Oranga o te whānau

E noho ana te reo Māori hei anga mō te oranga o te whānau, e para huarahi ana ki te hanga hononga, ki te mana whaiaro, me te kaha rongo i te tuakiritanga. Kei te whakarauiti tonu, kei te tuari tonu Te Mātāwai i ngā taputapu whakamahere reo ki ngā whānau, ki te tautoko i tā rātou noho mārama ake ki ngā rautaki whakarauora reo, kia āta whakaarohipa, kia mārohirohi ngā mahere reo o te kāinga.

Kōkiritanga reo

Ka whanake, ka whakatairanga Te Mātāwai i ngā rangatohe reo Māori i whakatūria e ngā rōpū tūroa, e whakaoho ana i te hinengaro auaha me te ngoi o te iwi. Mā te whakatipu āheinga rere noa i ngā whatunga toa reo kua noho mai tētahi kāhui pūmau ki te ako me te kōrero i te reo Māori rere noa i Aotearoa, e hangaia ai tētahi taiao mauroa e tōnui ai tō tātou reo. E whakamiramira ana te angitu o tēnei huarahi i te tipu tonu o te ngākau nui ki ngā huihuinga pērā i Te Matatini me Te Reo ki Tua, i te tonoa tonuhia o te rauemi me te huarahi ki te reo Māori.

Tuakiri ā-iwi i te taumata ki te hau kāinga me te motu

Ka noho hiranga tonu ngā kaupapa whakamahi i te reo Māori hei tūhono i te whānau ki ō rātou whenua tupuna me te marae puta noa i ngā Kāhui. Ka whakakotahi ngā kaupapa ka āta hoahoatia te reo ā-iwi me te tikanga ka whāiti atu ki te whānau me te iwi, i te horopaki o te tuku i te mātauranga me ngā tikanga tuku iho. I ēnei takiwā ka āhei ngā whānau ki te kōrero i te reo o te iwi me te hōpara anō i ngā kōrero tuku iho, te tūhono anō ki ō rātou maunga, awa, me te waihanga rauemi reo ā-iwi ki te tiaki i ō rātou mātauranga o nehe mā ngā reanga ki tua.

Reo tuku iho

He pae tū motuhake, tū hiranga te whānau mō te ako i te reo, me te rapu a ngā Kāhui i ētahi ara auaha hei tautoko i te wāhi matua ki ngā whānau me ngā kāinga hei wāhi reo tuku iho. Mai i te wānanga māmā noa te āhei atu e ako tahi ai ngā reanga katoa, ki ngā hōtaka tūhono kaumātua ki ngā kaihautū reo o āpōpō, e āta whai ana ngā Kāhui kia rere tonu te reo me te mātauranga ki āpōpō atu.

Rumaki reo

Kei te whānui kē atu te noho a te whaitua rumaki hei wāhi whakanui, wāhi akoako, i te huawaeretia e te kaiako reo Māori me te toa reo te whaitua rumaki i ngā wā o te kai tahi, i te wānanga mutunga wiki, te taiopenga hākinakina, te mātaki kiriata, me te akoranga raranga. Kei te rapu whaitua rumaki tonu te hunga ako i te reo Māori, e kapi ana ngā kaupapa pērā i te kura reo i roto i ētahi mineti nei, me te roa o te rārangī tangata e tatari ana ki tētahi atu kura. I tautokohia e Te Mātāwai ētahi whaitua rumaki e 50 i tēnei tau, i kitea ai te uara nūtitia o te takiwā reo Māori e ngā hunga kei ngā tūāhaere katoa o tō rātou ara ki te reo Māori.

Kāinga, Hapori, Iwi

Mai i te tēpu i te kītini ki te marae ātea, e whakaritea ana e ngā whānau puta noa i Aotearoa tētahi hīkoinga mārohirohi ki te ako me te whakapakari i te reo Māori i a rātou ka hoki ki te kāinga ki te ako i te reo o ō rātou tīpuna. E whakamiramira ana ngā kaupapa i takea mai i te kāinga, te hapori, me te iwi i tēnei ngākau nui, i te pukumahi a ngā kaitono ki te whakatutuki kaupapa pārekareka, whai painga e whakaahua ana i ngā wāhi e aro nuitia ana i roto i tēnā me tēnā Kāhui.

Hei tūāpapa, e manaakitia ana e Te Mātāwai ngā hononga ki te whānau, te kaitono, rere noa i ngā Kāhui i runga i te whakamana, te whakaū i te mana whaiaro o te hunga e hīkoi tahi ana ki a mātou. Kei te mārama ki tō mātou tīma te nui o te pukumahi me te kaha ka pau ki te whanake me te whakatutuki kaupapa i tētahi wāhi, nā tenei ka whai mātou ki te tuku tautoko e hāngai pū ana ki te kaitono, e mārama ana, e kakama ana. E uaratia ana e Te Mātāwai te tauutuutu o te āhua o te mahi nei, ka whakarongo tonu mātou, ka whakaaroaro, ka whakarauiti tonu i ā mātou tukanga kia pai ake ai te tautoko i ngā mahi whakarauora i te reo Māori puta noa i te motu.

Kua maea ake te hononga me te tauatanga hei takiwā aronga nui mā te whānau, me te rehe o te hoahoah a te kaitono i te kaupapa ka tūhonohono i te tangata, te whenua, me te whakapapa. E aro nuitia ana te hopu i te mātauranga Māori, te reo

ā-iwi, me te tikanga ā-iwi, te hanga pukapuka me te hopu kōrero e āta tiakina ai ngā mātauranga nei mō ngā reanga o āpōpō. E whakaaturia ana ngā tikanga o nehe e pā ana ki te mahi toi, te mahi kai, me te taiao māori i runga i te āta whāwhā i te mahi. E aro nuitia ana hoki ngā pūkenga o te kaikaranga, te whaikōrero, me te noho paepae i ngā Kāhui, i te tautokohia o te hunga ako, te hunga kōrero i te reo Māori, taiohi mai, pakeke mai, ki te whakapakari i ngā pūmanawa o te mātauranga o nehe me te pūmanawa hautū.

E whakaatu ana te tipu tonu me te kaingākautia o te kura reo i te hōhonu o te hiahia ki te ako i runga i te āta whakaaro, te āta honoa, me te āwhina a te teitei o ngā taumata whai wāhi atu ki te kōkiri i te ngākau māia ki te reo Māori puta noa i Aotearoa. I tēnei tau e 61 ngā tono ki Te Mātāwai mō te haumitanga kura reo, kia whakatairitea tēnei ki te 29 tono kura reo i te tau o mua atu. I te tū mai anō

o ngā huihuinga nunui pērā i Te Reo ki Tua me Te Matatini kua whai huarahi anō ki te tūhonohono, kua whakawhānuihia hoki ngā pou tawhā o te whaitua rumaki. E whakaohooho ana te whakakotahi mai a te hunga kōrero, te hunga ako i te reo Māori rere noa i Aotearoa i te rangatohe whakarauora i te reo Māori, e whakaora ana i te whai Kia Ūkaipō anō Te Reo, kia Reo Mauri Ora te reo.

I tohu anō tēnei tau i te kaha piki o te tono haumitanga i Te Mātāwai, e whakamiramira ana i te nui whakaharahara o te hiakai ki te kaupapa reo Māori. Mō te rauna haumitanga 2023/2024, neke atu i te rima rau ngā tono i tae ake ki Te Mātāwai, e whā whakarea te rahi ake o te tapeke i te pūtea haumi e wātea ana. I āta whakaarohipa ngā tono e whakaatu ana i ngā wawata whānui o te iwi me te ngākau pūmau ki te taunoa o te whakamahia o te reo Māori i ngā whaitua katoa. Ahakoa te hiki o te wairua i tēnei, i te āta nui o ngā tono, inā te nui o te wero ki ngā Pae

Motuhake e mate nei ki te whakatau mō ngā haumitanga. I te otinga atu i taea e Te Mātāwai te haumi ētahi kaupapa e 279 mō tēnei rauna – he take hei whakanui, he tohu anō ki a mātou kia noho mātau tonu, kia āta koronga tonu, i a mātou ka mahi tonu ki te whakatutuki i ngā wawata o te katoa ki te whakarauora i te reo Māori.

I a mātou ka mihi ake i ngā mahi kua tutuki me ngā wero o te tau ka hori, e whakaaro nui ana Te Mātāwai ki ngā wheako ahurei me ngā mātauranga ka kawea mai e te katoa ki te whakarauora i te reo. Mā te manaaki whaitua mō te kōrero tahī, te mahi tahī, ka ahu whakamua te katoa ki te whakahoki i te reo Māori ki tōna oranga tonutanga.

Pae Motuhake

He pae ārahi ngā Pae Motuhake nō te hapori tonu e whakakanohitia ana e te kaikōkiri kaupapa reo Māori, e te ringa raupā, te kaitaunaki me te mātanga o te rangatohe reo Māori. E waru ngā Pae Motuhake puta noa i Aotearoa ka whakarite hanganga mō te whanake i te reo e arahina ana e te hapori, he toihau, he mema pae kei tēnā me tēnā:

**Ka noho te mema Poari
o Te Kāhui ā-rohe hei
Toihau mō tō rātou ake
Pae Motuhake**

**Ka kōwhiria e ngā mema
Poari o Te Kāhui o Te Reo
Tukutuku he Toihau mō rātou**

**Ka whakahaeretia e ia
Kāhui āna kopounga ki tō
rātou ake Pae Motuhake**

E noho ana tēnā me tēnā Pae Motuhake hei arawhiti, hei huarahi e whakatinanahia ai e ia Kāhui tōna mana motuhake mō te āhua ki te tono haumitanga, te tuku ratonga, me te para huarahi mō tō rātou iwi. Mahi ai ngā Pae Motuhake ki roto i ō rātou ake Kāhui ki te tautoko i te whanaketanga o te mahere haumitanga, ka mutu, nā tēnei huarahi o te mahi a tētahi i te taha o tētahi kua āhei ngā Kāhui ki te whai kia tino eke te pitomata haumitanga i ō rātou hapori.

Mai i te whakatūria o ngā tūranga o te Pou/Kaiurungi Reo me te Kaiāwhina i roto i te Pae Motuhake i tērā tau, kua noho mai ki ia Kāhui tētahi Pou/Kaiurungi Reo, tokorua ki ētahi, me tētahi Kaiāwhina. Kua piki ake i ngā tūranga nei te raukaha taha whakahaere i roto i te Kāhui.

Ko ngā Pou/Kaiurungi Reo ngā kanohi kitea o tō rātou Pae Motuhake. Ka tautoko rātou i ngā kaitono o te wā me ērā e whakaaro ana ki te tono mā roto i te tukanga tono haumitanga. Ka mahi tahi ngā Pou/Kaiurungi Reo ki ō rātou Pae Motuhake kia mōhio ai rātou ki ngā kaupapa whakarauora reo e whakahaeretia ana i roto i te Kāhui.

He wāhi nui anō kei ngā Kaiāwhina ki te tautoko i ngā mahi whakahaere ki te ruruku anō i ngā huihuinga matua mā tō rātou Pae Motuhake. Ka āwhinatia ngā Pae Motuhake e ngā Kaiāwhina kia whai tikanga ai te whakahaeretia o ngā mahi.

Mōhioranga

Te whānau Pewhairangi. Nā RUN Aotearoa te whakaahua.

Kua hopukina i ngā mahi o mua, o muri i tā mātou mahi rangahau ngā whakaaro me ngā whakahokinga a ngā tauira i mua, i muri anō o tā rātou toro atu ki ngā kaupapa haumitanga a Te Mātāwai. Mā te whakatairite i ngā whakahokinga a te hunga whai wāhi atu o mua, o muri anō i te toronga ki te kaupapa, ka taea te ine ngā nekehanga iti o ia rā me te kite anō i ngā hua o ngā haumitanga ki ngā whānau, ngā iwi, me ngāi Māori.

E pā ana ngā pātai o te rangahau tekau mineti ki ngā takiwā putanga e rima kei tā mātou Tauākī Whakamaunga Atu 2021–2024 (SOI): te oranga o te whānau, te rumaki, te reo tuku iho, te kōkiritanga reo, me te tuakiri. Ka īnoihia te hunga whai wāhi atu ki te whakautu, mēnā rātou ka hiahia, i tētahi raupapa kōrero i te āwhata ki te ‘kaha whakahē’ ki te ‘kaha whakaae’, me te noho kirimuna o ngā raraunga katoa.

I ngā mōhioranga ka puta i te mahi rangahau nei ka āhei ngā Kāhui ki te āta ine i te nekehanga o te ngākau māia ki te reo me te ako i te reo Māori, ka āwhina anō i Te Mātāwai ki te aroturuki me te aromataawai i te ahunga whakamua ki te whakatutuki i ngā takiwā putanga e rima kei tā

mātou SOI. E whakaatu ana ngā kitenga tuatahi i te whānui o te piki o te ngākau kaha ki te reo Māori mō te hunga e toro ana ki ngā kaupapa reo. I tohu hoki te hunga whai wāhi ki te mahi rangahau i tā rātou rongo i te kaha o tā rātou hono ki tō rātou tuakiri Māori, ki te tūrangawaewae, me ngā mahi ahurea i te wā e toro ana rātou ki ngā kaupapa. Ko ētahi atu mōhioranga ko te kaha ake o te rere o te reo i waenga i ngā whakatipuranga, te kaha ake o te kōrerohia i ngā mahi o ia rā, te tipu o te mātauranga, me te whānui ake o ngā whaitua rumaki. I tohu anō te hunga whai wāhi ki te mahi rangahau i tā rātou rongo i te hōhonu ake o tō rātou ngākau pūmau me tā rātou toro atu ki ngā rangatohe reo, kua mōhio ake rātou ki tō rātou reo ā-iwi me ō rātou hononga ki te kāinga, te hapori me te iwi.

Raraunga Paetīmata a Te Mātāwai

E whakaatu ana ngā raraunga paetīmata a Te Mātāwai i te whai hua o ngā kaupapa reo kua tutuki ki ngā takiwā putanga e rima kua whakamāramahia i tā mātou Tauākī Whakamaunga Atu 2021-2024 (SOI). I te whakaritea o te huinga raraunga paetīmata tuatahi i te tau pūtea o mua atu, kua āhei Te Mātāwai ināianei ki te whakatairite raraunga rere noa i ētahi takiwā kē e kitea ai ngā nekehanga whakarauora i te reo Māori rere noa i ngā Kāhui.

Whakaahua i hopukia e
Screentime Media, mō te
kōkiritanga o te Rauna
Haumitanga a Te Mātāwai.

Ka āwhinatia mātou e ngā anga pūrongorongo kua āta hoahoatia e whakamahia ana e ngā kaitono ki te tuku pārongo mō ā rātou kaupapa kia kitea ai ngā hononga ki ngā putanga matua e rima o te oranga whānau, te tuku ihotanga i ngā reanga, te whaitua rūmaki, te rangatohe reo, me te tuakiri ā-iwi. Ka whai hua tahī ētahi kaupapa ki ētahi putanga – hei tauira, ka whai painga te wānanga kotahi ki te oranga whānau me te tuku ihotanga. Ka kohia e Te Mātāwai ngā pārongo nei ka hurihia hei ūrau, kia whakaatuhia ai te āhua o te hono o ā mātou haumitanga ki ngā putanga e rima kei tā mātou SOI.

E whakaatu ana ngā raraunga paetīmata o te 2017–2023 i te mārama o te aro nui rere noa i ngā Kāhui ki te oranga o te whānau me te reo tuku iho.

E whakamiramira ana tēnei i te hiahia o ngā iwi me ngāi Māori ki te whakahoki anō i te reo Māori hei reo matua i waenga i ētahi reanga o te whānau, te hapū, me te iwi, me te tino mārama anō ki ngā hononga i waenga i te reo, te tuakiri, me te oranga whānau. Ka arahina Te Mātāwai e ngā kaitono me ngā whānau puta noa i ūrātou Kāhui, i a mātou ka whanake tonu, ka whakapai ake i ā mātou tukanga pūrongorongo me ā mātou tikanga kohi raraunga, e whakaahuatia nei ā rātou kōrero mō te tipu tonu me tā rātou oke tonu i ngā raraunga nei.

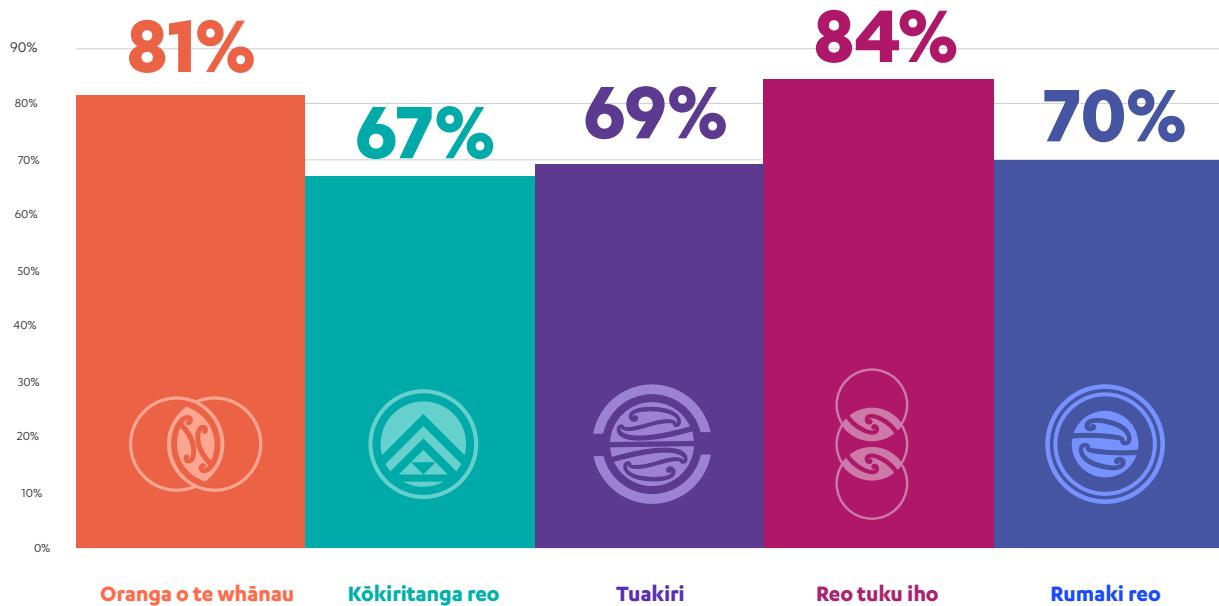
677
I OTI PUTA NOA
I NGĀ KĀHUI

Whai Painga o ngā Tūmahi o te 2017–2023 ki ngā Putanga o te Tauākī Whakamaunga Atu

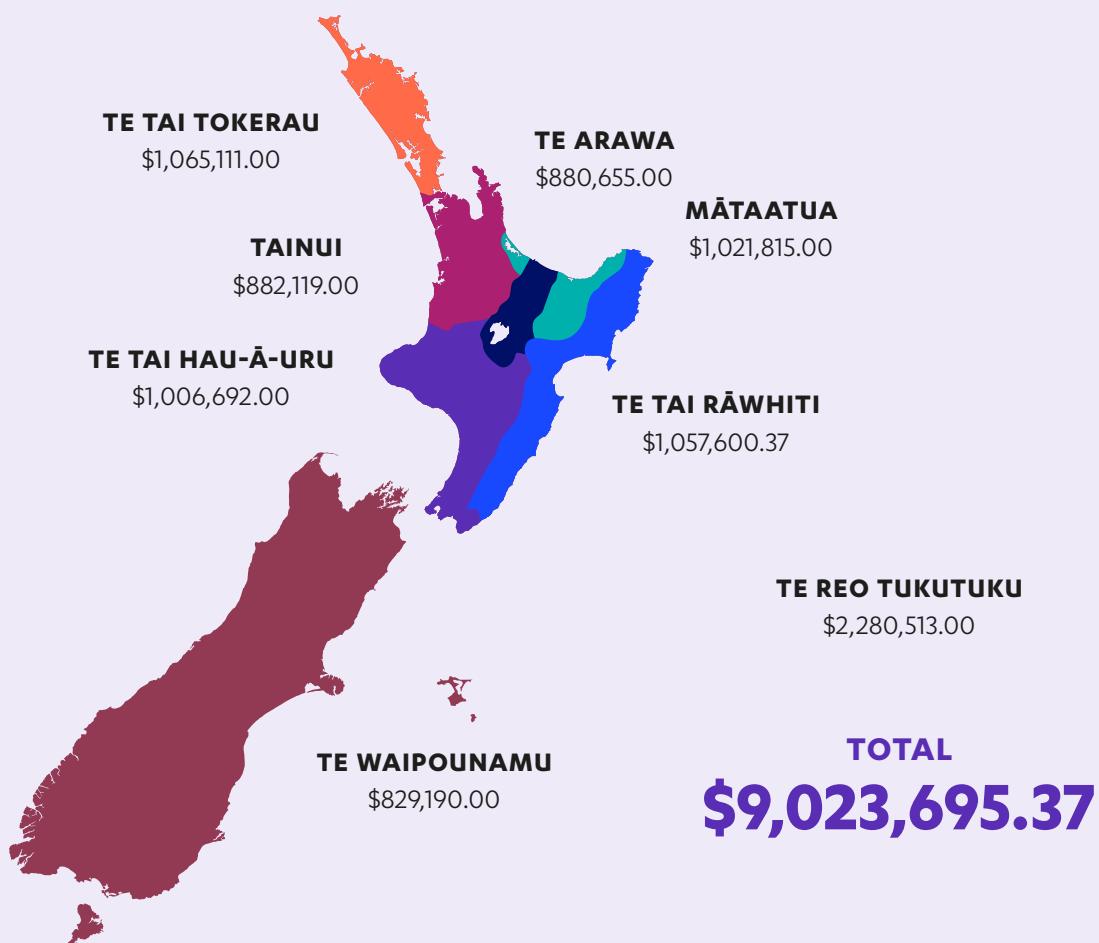
Ka kapi i ngā raraunga i tangohia mai i te tau pūtea 2017–2023 ētahi kaupapa reo e 677 i oti puta noa i ngā Kāhui. E whakaatu ana ngā raraunga nei i te arotahi ki ngā kaupapa e whai painga ana ki te oranga whānau me te tuku ihotanga i ngā reanga.

Ka kitea ētahi atu mōhioranga raraunga paetīmata i ngā pūrongo a tēnā me tēnā Kāhui.

Hua Whānui o te Kaupapa ki ngā Putanga o te SOI i te 2017–2023

Ka uru atu ki tēnei wāhanga ngā pārongo me ngā kōrero mai i tēnā me tēnā Kāhui, e karapa atu ai ki ngā pānga o ngā haumitanga a Te Mātāwai ki te kāinga, te hapori me te iwi. Kei tēnā me tēnā pūrongo a ia Kāhui ētahi mōhioranga a ngā Pae Motuhake me ētahi mahi tāpua o ētahi kaupapa whānui e whakahaeretia ana rere noa i ngā hapori.

Raraunga Paetīmata ā-Kāhui

Ka wāwāhia ngā Raraunga Paetīmata a Te Mātāwai ā-Kāhui nei, e āwhinatia ai ngā Kāhui e ngā raraunga ki te whakarauiti i ā rātou rautaki haumitanga, e pai ake anō ai tā rātou whakariterite mō te whakarauora i te reo rere noa i ō rātou

kāinga, hapori me te iwi. Ka uru atu ki te wāhanga ki tēnā me tēnā Kāhui e whai ake nei ngā raraunga paetīmata³ i tangohia mai i ngā kaupapa i haumitia e Te Mātāwai i waenga i te 2017 me te 2023.

3. Tirohia te wāhanga ki ngā ‘Raraunga Paetīmata a Te Mātāwai’ mō ētahi atu kōrero.

TE TAI TOKERAU

Te Taumata 2023 i Te Puna o te Mātauranga, North Tec. Nā Rawhitiroa Photography te whakaahua.

Tirohanga Whānui a te Poutaki

Ko te mita me te marae kei te iho o ngā mahi whakarauora i te reo Māori i Te Tai Tokerau, e āta rangona ai ngā nekehanga rere noa i te Kāhui. I te āta arotahi ki te whakawhānui i te reo ā-iwi me te whai kia kaha ake te kōrerohia o te reo i te marae, ka pōhiri tonuhia te tangata e Te Tai Tokerau kia hoki mai ki te kāinga ki te whai i ngā kaupapa reo Māori.

Mai i te wānanga rā-maha ki te kura reo, ka kitea e te kaitono he ara ngahau, he ara auaha ki te whatu haere i te reo Māori me te mātauranga. Ka āwhina ngā ara hōpara i te tikanga, te pepeha, me te whakapapa ki te tūhono i ngā whānau ki ō rātou whenua, me te noho horopaki rangatira mai o te mātai i ngā āhuatanga hiranga o mua i pā mō te ako i te reo Māori.

Kua tīmata te kite a ngā marae o te Kāhui i te kapi anō o ō rātou taumata, i te whakatipu tonu a ngā kaupapa ako i te reo o roto i ngā tau i te ngākau

māia ki ngā kaikōrero Māori. Nā te aronga mauroa, e whanaketia ana e Te Tai Tokerau tētahi kāhui toa reo Māori me ētahi kaihautū e āhei ana ki te tū ki te whaikōrero, ki te karanga, me te noho ki te paepae mō ō rātou hapū me te iwi.

E kite ana te Pae Motuhake i ngā pānga whakawaiū o te haumitanga a Te Mātāwai, ka mutu, ahakoa te neke noa atu o te uara tapeke o ngā tono haumitanga o tēnei tau i te pūtea hei toha mā te Kāhui, e mōhio ana mātou he wero tēnei rere noa i te motu. Ka pāoro tonu te karanga a tō mātou Pae

Motuhake kia whakapikihia ngā haumitanga, me tā mātou whakahou anō i tā mātou rautaki haumitanga kia puta ai i ngā mea ka tuarihia e mātou ētahi hua tino whakawaiū mō ngā whānau.

Kua kite mātou ināianei i ngā pānga rangatira ka puta ina mauroa te tautokohia o te kaupapa. E whakaratoa ana e ngā kaupapa kua pakari haere nei te akoranga whai kiko kua āta hoahoaatia. Ka āwhina ngā momo rauemi e hangaia ana ki ētahi atu momo hōputu, me te hangaia anō o te takiwā akoranga tuihono, ki te hanga whatunga tauira reo Māori kaha, ka tiaki anō i tō mātou mita me ngā mātauranga mō ngā reanga o āpōpō atu.

Ētahi kaumātua nō te wānanga reo a Ngā Tūnga o Hīhaere i Waimāhae Marae, Motatau.

Haumitanga 2022–2023

I te Tau Pūtea 2022–2023 e 20 ngā kirimana hou i whakaaetia. E whakaatu ana te ripanga i raro nei i te whānui o ngā momo tūmahi rere i ngā kirimana i whakaaehia.

HAUMITANGA A TE TAI TOKERAU 22/23

\$1,065,111.00

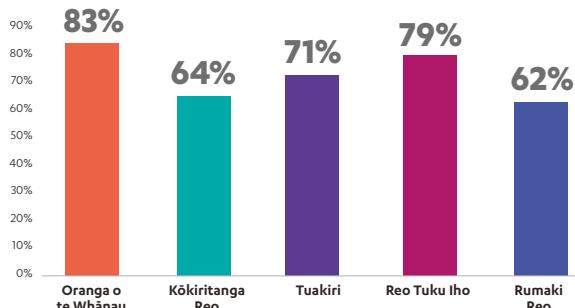
20 KIRIMANA

Raraunga Paetīmata a Te Tai Tokerau 2017–2023

Ka kapi i ngā raraunga i tangohia i te tau pūtea 2017–2023 ngā kaupapa e 84 i oti puta noa i Te Tai Tokerau. E whakaatu ana ngā raraunga nei i te arotahi ki ngā kaupapa whai painga ki te oranga o te whānau me te reo tuku iho.

Momo Tūmahi	Tapeke Kirimana i Whakaaetia i te 22/23	Ōrau o ngā Kirimana ā-Momo Tūmahi
Wānanga	20	100%
Kura Reo	1	5%
Karahe Reo	4	20%
Whakamahere Reo	7	35%
Hui	0	0%
Hanga Rauemi	14	70%
Ētahi atu	2	10%

Tāpaenga a ngā hōtaka a Te Tai Tokerau ki ngā Takiwā Putanga o te SOI 2017–2023

Te Taumata Wānanga Reo 2023 i Te Tai Tokerau.
Nā Rawhitiroa Photography te whakaahua.

Ngāti Rēhia Wananga Reo | Te Runanga o Ngāti Rēhia

I whakakotahitia e te Wānanga Reo o Ngāti Rēhia te mātauranga, te tikanga, te whakapapa me te waiaita ki te whakarauora i te reo Māori i te hapū o Ngāti Rēhia. I pōhiritia ngā tauira ki te kāinga i ngā marae o Te Tii me Whitiora, me te arahina o te wānanga mō te mātauranga o te hau kāinga e te Taumata o Ngāti Rēhia.

I weheweheha te kaupapa nei kia rima ōna wāhanga whānui, pērā i te akoranga reo Māori, te whakaatuhia o Te Kīngi Raiona mō te kore utu, te kēmu ngahau pāhekoheko, me tētahi huarahi e rumakina ai ngā tamariki ki tō rātou Ngāti Rēhiatanga. E iwa tekau ki te kotahi rau i tōia mai ki ia huihuinga, tae atu ki ētahi o te hapū i takahi i te mata o te whenua ki te whai wāhi atu.

Tipu ana te matatau me te ngākau māia ki te reo i ngā tauira i rite tonu te tae ake, nā te whanaketanga hoki o te pukapuka a Ngāti Rēhia me te whārangī Pukamata i āhei ai ngā whānau ki te ako tonu i te reo, i neke anō ai te reo i ō rātou kāinga me ngā hapori.

“

Tāpua ana ngā wānanga o te ahiahi, te noho i tō mātou wharenu i huri noa i a mātou ko ū mātou tūpuna, e whakarongo ana, e ako ana i ū mātou whakapapa me ngā kōrero tuku iho, e kore tēnei e taea i wāhi kē.”

—

“

Nui whakarahara ana ki ā mātou tamariki te huri haere i tō mātou pā me te awa — i ako mātou i tō mātou pepeha me ū mātou whakapapa i te haerenga ki ētahi wāhi, ka ako i ngā kōrero, te ako haka me te pupuri anō i te taiaha a tō rātou tupuna a Tareha, ka maumahara tonu mātou ki tēnei.”

Ngā Tūnga o Hīhaere | Prime Holdings

Puta noa i ētahi wānanga e whā, i whai Ngā Tūnga o Hīhaere i tētahi huarahi matarau ki te whakarauora i te reo Māori me te whakapiki ake i te raukaha o ngā kaikōrero me ngā kaikaranga i Waimāhae Marae. I tautoko te kaupapa nei i ngā tāngata kei ngā taumata katoa o te ako i te reo Māori, kia pakari ake, kia mōhio ake ngā tauira mā roto i te whakatau, te mihi me te tikanga.

Parahia ana e te whakamahi i te whaitua rumaki tae atu ki ngā wā o te kai tētahi huarahi pai, tētahi wero anō mō ētahi tauira. I kōmitimitihia ngā whakahokinga mō ngā wāhanga rumaki puta noa i te wānanga, me te hangaia o ētahi rauemi tae atu ki te kāri āwhina kia tautoko tūturuhi a i te katoa i whai wāhi mai.

Ko ngā tauira kimi werō tonu i āhei ki te hono atu ki ngā mātanga o Motatau e matapaki ana, e whakaatu ana i ētahi tikanga o nehe pērā i te tahu ahi, te whakariterite i te whare tupuna mō te tūpāpaku, te raranga kete, katoa ki te mita o te hau kāinga. Nā ngā whaitua reo nei i āhei ai te hunga matatau tonu ki te reo Māori ki te rongo me te pupuri i tō rātou reo ā-iwi mō ngā reanga o āpōpō atu.

“

He moemoeā tō mātou. Kua 100-tau te moemoeā nei. E wawata ana mātou kia 500 ngā kaikōrero reo ki tō mātou whānau me te rongo i te reo Māori e kaha kōrerohia ana i tō mātou marae. E wawata ana mātou ki te wā e tokomaha ai ngā kaikaranga e karanga ana i ā mātou manuhiri ki runga ki tō mātou marae me te kī pai o tō mātou taumata. Ka whakamahanatia e ā mātou waiata o te hapū ngā paetara o tō mātou whare, ka mutu, ka kī ō rātou puku i ngā kai ka hauhaketia i ō mātou whenua. E ea ai te moemoeā nei me tīmata mātou. Kei reira mātou i tēnei wā.”

Te Taumata Wananga Reo 2022 | Kaupare Consultancy

Ko Te Taumata he wānanga reo i āta hoahoatia mā Te Tai Tokerau e Te Tai Tokerau, e totoro ai ngā kaitono ki ngā wheako whānui me ngā mātauranga o te kāhui kaiako ki te whakapakari me te whanake i te reo o Te Tai Tokerau, te tikanga, me te mātauranga.

I te whai a ngā whakaakoranga i te ara o te kura rumaki reo, ka tino kaingākautia Te Taumata. Kīhai i pau ētahi mineti nei ka kati ngā rēhitatanga mō tēnei o ngā wānanga, neke atu i te iwa tekau te hunga e noho tatari ana ki tētahi rārangī, me te whakamiramira a tēnei i te kaha tonoa o ngā akoranga rumaki. Waingōhia ana ngā kaitono kia kite i ngā whānau e rēhita tahi ana, me te āta whai kia whakawhānuhia ngā whaitua rumaki atu i te wānanga ki te kāinga.

“

I pārekareka ki a au ngā momo whakaakoranga me te whānui o ngā mātauranga i whāngaihia ki a mātou e ngā kaiako, kīhai i rite tētahi akoranga ki tētahi, me te nui o tā mātou i ako ai i motuhake nei ki Te Tai Tokerau.”

I whakarōpū mai ngā tauira i a rātou i runga i tō rātou matatau, ka tae atu ki ētahi huihuinga e whitu kē e arahina ana e Te Taumata, e hoki ana ki ngā tikanga o Te Tai Tokerau me tō rātou ake tuakiri. I whakamahia e ngā kaiako he kēmu, he mahi kori tinana ki te whakaako i te reo o te kāinga me ngā mahi o ia rā, i ihiihi ai, i ngahau ai ngā mahi ako i te reo Māori.

TAINUI

Te Hau Kāuru o Marokopa, Te Reo o Marokopa.

Tirohanga whānui a te Poutaki

He kawenga ahurei tō te Kāhui o Tainui i tana noho mai ki te tūrangawaewae o te Kingitanga. Pērā i te rauna o mua atu, e 70% o ngā tono katoa he tono mō te wānanga noho marae e aro whāiti ana ki te reo o te kāinga me te tikanga, te kōrero tuku iho me ērā tūāhuatanga. Ka hāngai te tautoko a ngā haumitanga wānanga noho marae i ngā paepae maha o te Poukai rere noa i te waka o Tainui.

Ko te whakahoki i te reo ki te taiao me ngā mahi a ngā tūpuna, ko te arero tūpuna kei te tūāpapa o ngā kaupapa maha rere noa i te Kāhui. Puta noa i Tainui, e arahina ana e ngā kaitono ngā kaupapa ka whatu haere i te reo Māori ki ngā mahi a ō mātou tūpuna ki te hī, te ruku, te whakangau, me te mahi māra. Kia tuia te reo ki ngā mahi a ngā tūpuna, kua whakahokia mai ko te arero tūpuna. Kei te iho tonu te whakamahere tauatanga ki te kaha o te whakarauorahia o te reo Māori puta noa i te Kāhui. I te āta whakatūria o ētahi tūranga

rangatahi e rua ki Te Pae Motuhake kua whai reo te hunga rangatahi i te takiwā ki te mana ārahi, kua anga rua te ara ako, e whakapakari ai ngā rangatahi i ūrāua pūkenga mana ārahi, e hōhonu ake ai hoki te noho mārama a ngā mema o te Pae ki ngā take taiohi me tā rātou i toro ai.

Whakamiramira ana te rauna haumitanga o tēnei tau i ngā wero taha tōrangapū whānui o te kore e tika o ngā rauemi ki ngā iwi Māori hei ārahi i te whakarauorahia o te reo Māori. E mahi ana Te Pae Motuhake o Tainui ki te whakatairanga i tā mātou

rautaki haumitanga me te whakapai ake i te āhua o te tuku kupu ārahi me te pārongo mō te āhua ki te tono haumitanga whai tikanga. Ka āwhina tēnei ki te whakatika i te rahi o ngā tono e tae mai ana ki a mātou mō te hanga pakihī me ngā kaupapa tauhokohoko kāore nei i hāngai ki tā mātou i aro nui ai ki te tautoko i ngā kaupapa e arahina ana e te hapori. E whai ana Te Pae Motuhake o Tainui ki te whakaatu tauira pakari mō te tārai kaupapa me te whakariterite pūtea mō ngā tono, ka mutu, ka hui tonu mātou ki ngā kaitono me te whanake rauemi ataata ki te tuari i ngā pārongo nei.

Ahakoa te korekore o te wā ki a mātou, kāore i tua atu i te āta whai wāhi atu a te Pae Motuhake, ka mutu, he mea nui tēnei ki te wairua o te Māoritanga e kaha nei mātou ki te whakatinana. E hiahia haere ana ngā mema o te Pae Motuhake ki te Poukai, te Koroneihana, te Manu kōrero, me te Kapa Haka kia pakari tonu ai ngā hononga me te ngākau pono ki te – kanohi kitea – i waenga i ngā iwi. I a mātou ka haere tahi i ngā tau ka takoto ake, kei te tata kē atu mātou ki te wāhi e whai nei mātou, ki te hononga o te mahi me te kōrero, te mahi māra ki te reo, te hui ki te reo, me te rere tonu o te reo Māori.

Haumitanga 2022–2023

I te Tau Pūtea 2022–2023 e 21 ngā kirimana hou i whakaaehia. E whakaatu ana te ripanga i raro nei i te whānui o ngā momo tūmahi rere i ngā kirimana i whakaaehia.

RARAUNGA PAETĪMATA A TAINUI 22/23

\$882,119.00

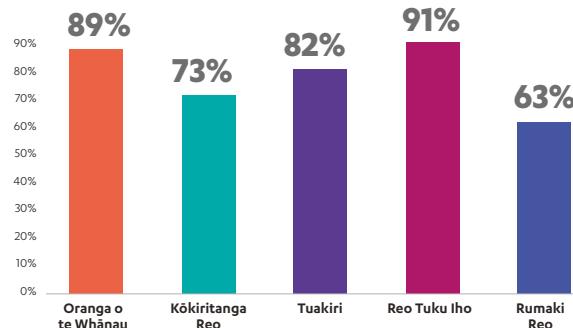
21 KIRIMANA

Raraunga Paetīmata a Tainui 2017–2023

Ka kapi i ngā raraunga i tangohia i te tau pūtea 2017–2023 ngā kaupapa e 91 i oti puta noa i Tainui. E whakaatu ana ngā raraunga nei i te arotahi ki ngā kaupapa whai painga ki te oranga o te whānau, te tuakiri ā-iwi, me te reo tuku iho.

Momo Tūmahi	Tapeke Kirimana i Whakaetia i te 22/23	Ōrau o ngā Kirimana ā-Momo Tūmahi
Wānanga	17	81%
Kura Reo	3	14%
Karaehe Reo	9	43%
Whakamahere Reo	5	24%
Hui	7	33%
Hanga Rauemi	11	52%
Ētahi atu	2	10%

Tāpaenga a ngā hōtaka a Tainui ki ngā Takiwā Putanga o te SOI 2017–2023

Mahuta ki te Hoe, Te Rūnanga o Ngāti Mahuta ki Te Hauāuru Trust.

Te Hau Kāuru o Marokopa – Te Reo o Marokopa | Marokopa Marae

I tō rātou mōhio ki te nui o te hiahia ki te whanake reanga kōrero Māori hou mō tō rātou paepae, ka tahuri te Marae o Marokopa ki te kohikohi, ki te tiaki i ngā kōrero me te reo o ō rātou tūpuna mō ngā whakatupuranga kei te piki ake.

E whai ana te Marae o Marokopa ki te whakahoki ake i te reo Māori hei reo matua me te tikanga tuku iho hei tikanga matua mā ngā iwi o Marokopa. E tautokona ai te whakakitenga nei, ka whakahaeretia e Te Hau Kāuru o Marokopa ētahi wānanga reo Māori e rima, me ētahi huihuinga tuhituhi i whakaputaina ai ētahi pukapuka e rima. I kumea mai ngā rangatahi hei āwhina ki te ārahi i ngā kaupapa, ki te whanake pūkenga whakarite mahere, ki te whakahaere anō i te kaupapa.

Neke atu i te toru rau ngā whānau i tae ake ki te wānanga Maramataki mō ētahi rā nei, kite ana te tūhonohono a te iwi ki ō rātou marae me te pā. I te roanga atu o te wānanga ka tahuri ngā kaiwhakahaere ki te rangahau, te hopu, te whanake, me te whakatairanga i te reo ā-iwi o Tainui, o te iwi me te hapū me āna kōrero tuku iho.

Te Hau Kāuru o Marokopa wānanga.

Te Hau Kāuru o Marokopa wānanga.

Te Kura Reo o Raukawa 2023 ki Te Ure Parawera Marae.

Ngā Kaupapa Whakarauora Reo ā-Iwi o Raukawa 2022 | Raukawa Charitable Trust

I whakatinanahia e Ngā Kaupapa Whakarauora Reo ā-Iwi o Raukawa 2022 ētahi kaupapa i hoahoatia ki te whakapakari i ngā āheinga whānui me ngā wawata o te hunga ako o Tainui. Mai i te kura reo ipurangi hōhonu ki te wānanga tahi a ngā reanga mō ētahi rā nei, pārekareka ana ki te huhua te whai huarahi ki te whakapakari i tō rātou ngākau māia ki te reo me tō rātou matatau ki te reo.

Arotahi ana te wānanga mō te rima rā a Te Whare Kōrero o Raukawa ki te kōrero i te reo i ngā kāinga me ngā marae. I whai whakaaro te kaupapa nei ki ngā taipakeke, ngā taumata katoa mō te reo ōkawa me te reo whakawhitit kōrero ki te mita o Tainui. E ono mutunga wiki te roa o Te Uru Raukawa, i āwhina nei ki te tūhono hono i ngā whānau ki te whakapapa me te whenua i ētahi wānanga i āta hoahoatia mō ētahi takiwā o te haukāinga. I pōwhiritia e Te Kura Reo o Raukawa te kotahi rau tauira kei te taumata ūwaenga ki te taumata matatau tonu, ki tētahi whaitua rumaki tuihono ki te wānanga tahi me tūhono tahi mō te whā rā.

Angitu ana te whakapiki a Pou Kōkiri⁴ i te hunga whai wāhi ki te kaupapa, me te tupu tonu o te rahi o ngā tauira kua ngākau māia ki te whai wāhi atu ki ngā mahi o te marae me te whakatinana mahere reo ki ō rātou kāinga.

Mahuta ki te Hoe | Te Rūnanga o Ngāti Mahuta ki Te Hauāuru Trust

Ko te whai kia toitū te reo Māori ki tua i te tūāpapa o Mahuta ki te Hoe, tētahi kaupapa i whakakotahi mai i te rangatahi, te kaumātua, te ringa tuhi, me te kaikōrero pūrākau rere noa i ētahi wānanga ki te hora me te tiaki mātauranga, ki te whītiki kaiako reo Māori whai pūmanawa mō te iwi.

I rarangahia atu te whakarite mahere mō anamata ki ia kaupapa, pērā i ētahi i āta whanaketia mā te rangatahi me te kaumātua. Arotahi ana ngā Wānanga Rangatahi kia ‘whiria te taura’ i te whakahaeaeretia o tētahi wānanga tuihono mā te taiohi ki te tūhono, ki te ako, ko tā ngā Wānanga Kaumātua i whai ki te whakatupu i te rahi o ngā kaikōrero me ngā kaikaranga mā te kōrero mō te tūtohu whenua, te karanga me te whaikōrero, me te haerenga a Ruapūtahanga.

I hopukia ngā kōrero me te reo o ngā kaumātua o te iwi, pērā i ngā pūmahara o te tupu ake i te marae. Kua oti mai i ngā mātauranga kura nei ētahi pukapuka e whitu hei tūhono i ngā whānau ki tō rātou reo, hei tuku mātauranga anō ki te hapū nui tonu.

4. Memu o Kakara Whakarei – Cultural Development Team

TE ARAWA

Te Reo Ōkere, Waitaha Charitable Trust.

Tirohanga whānui a te Poutaki

E te kōkako pekewero nō runga o Matawhaura, e koro Muriwai,
kai te tangi kotokoto tonu te manawa mōu.

E te atarau pūhanahana o Waitaha, o Tapuika, e kui Punohu,
e auhi tonu ana tō rahi ki a koe, ki a kōrua tahi.

Mā Ngā tāpiri o Rēhua kōrua e arataki ki ngā kāhui whetū o te rangi, moe mai,
okioki. Waiho mai tō Kāhui ā-Iwi o Te Arawa ki muri nei ki te whenua —
mauri ora ki a tātau

Ko te whakakitenga rere noa i Te Arawa ko te
puāwai o te reo ā-iwi i ngā kāinga me ngā marae,
me te whai ara rau a ngā whānau ki te whakatutuki
i tēnei. I te nui o te whakaaro auaha, e whakatinana
ana ngā kaitono i te kaupapa whai hua tonu ki te
ao tūturu me te takiwā matihiko. Kua ēta hoahoatia
ētahi hui ki te tuku i te reo Māori e pā ana ki ētahi
mahi rehe pērā i te tā moko, te mahinga kai rānei,
me te wānanga e hōparatia ai a Matariki me te

maramataka, ka mutu, rere i ngā kaupapa e kitea
ana ko te reo Māori kei te ārahi i ngā whānau ki te
hokihoki ki ō rātou tūrangawaewae.

Kei te āwhina te hunga taiohi kua puta i te Kōhangā
Reo me te Kura Kaupapa ki te kōkiri i te
whakarauorahia o te reo Māori i roto o Te Arawa, e
tuhi tono ana, e whakahaere kaupapa ana me te
arahina e ngā kōeke. Kei te āwhinatia te Kāhui e te
whakatipuranga nei ki te tahuri ki te hangarau, ka

whakamahi ai ki te whakakotahi i ngā hapori ki te kēmu tuihono, kia whakaharatau waiata ki te Zoom, me te tuari rauemi. Kei te āwhina te kōmitimitihi o te hangarau ki ā mātou rautaki whakarauora reo ki te tūhono uri kei waho atu o Te Arawa e noho ana, me te whakarato i tētahi apa mō te manawaroa, te urutau mō ō mātou hapori e raru tonu nei i ngā wero o te mate hōrapa me te huringa āhuarangi.

I piki te rahi o ngā tono haumitanga i tēnei tau, e ākina ana tēnei e te mōhio haere mō Te Mātāwai. Whakamiramirahia ana e te tukanga tono ētahi raru tuhi tono ki te kaitono, e tono nei a Te Arawa kia tāpaea mai ki te reo Māori. Ahakoa tā mātou whakahau kia poto, kia mārama te tono a te kaitono, e kakama ana ngā mema o te Pae Motuhake ki te tautoko i a rātou ka whakahaere hui ai hei ngā rā kei te tū mai kia whai wheako ai ngā

kaitono mō te āhua ki te tukanga tono. E tohu ana anō ngā Pou Reo me ngā Kaiāwhina i tētahi rawa whai uara ki tō mātou Kāhui i tā rātou tāpae mātauranga, āwhina ki ngā kaitono.

E rere ana te aronga nui o te Kāhui o Te Arawa ki tua ki te rautaki whakamahere reo me te whakatinanahia o ēnei, ki te whakamana i te kaitono o roto o Te Arawa waka, e whakatairitea ai te taha tautoko mō te kaupapa hou, te kaupapa tuku iho, ki te whakawhānui i ngā whaitua reo, me ngā huarahi ako matihiko. I ngā ngahurutanga tau ka taha nei, kua kite mātou i te whakawhānuitia o ngā whaitua rumaki me te whakahokia anō o te reo Māori ki ngā kāinga, ki te hapori me te iwi, me tā mātou kite anō i te kaha e pau ana kia tipu tonu tēnei. E ngākau whakahī ana te Pae Motuhake ki ngā mea kua tutuki i ngā whānau me ngā kaitono o Te Arawa.

Haumitanga 2022–2023

I te Tau Pūtea 2022–2023 e 20 ngā kirimana hou i whakaaetia. E whakaatu ana te ripanga i raro nei i te whānui o ngā momo tūmahi rere i ngā kirimana i whakaaehia.

HAUMITANGA A TE ARAWA 22/23

\$880,655.00

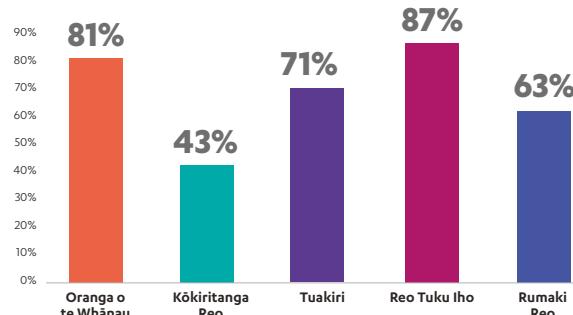
20 KIRIMANA

Raraunga Paetīmata a Te Arawa 2017–2023

Ka kapi i ngā raraunga i tangohia i te tau pūtea 2017–2023 ngā kaupapa e 75 i oti puta noa i Te Arawa. E whakaatu ana ngā raraunga nei i te arotahi ki ngā kaupapa whai painga ki te reo tuku iho, te tuakiri me te oranga o te whānau.

Momo Tūmahi	Tapeke Kirimana i Whakaaetia i te 22/23	Ōrau o ngā Kirimana ā-Momo Tūmahi
Wānanga	13	65%
Kura Reo	3	15%
Karaehe Reo	9	45%
Whakamahere Reo	2	10%
Hui	2	10%
Hanga Rauemi	7	35%
Ētahi atu	0	0%

Tāpāenga a ngā hōtaka a Te Arawa ki ngā Takiwā Putanga o te SOI 2017–2023

Urukahinga Rei me tana pēpi i Te Reo o Whakaue 2022.

Te Ohu Whakarauora i te Reo mō Ngāti Hinekura | Whangamoa Trust

Kua whāia e te Whangamoa Trust tētahi huarahi hou ki te whakarauora i te reo Māori, kua whakawhāiti i ngā ara whakaako kia hāngai ai ki ngā hiahia me te āhua o te ako a ngā whānau. Kawea mai ana e te Wānanga te Mātauranga Māori ki mua, e komokomohia ai ētahi kaupapa e paingia ana pērā i a Matariki me te Maramataka, me te arotahi ki ngā takiwā kua tautuhia mō te whanake i te hapū.

Ko tētahi kaupapa tāpua ko te wānanga mō te tikanga me te kawa, i whai huarahi ai ngā wāhine i tae ake ki te tū hei reo karanga mō ō rātou marae, kātahi anō ētahi ka pēnei. Kei te mahi tonu Te Ohu Whakarauora i te Reo mō Ngāti Hinekura ki te whanake i ngā pūkenga mō te paepae me te kaikaranga, kei te hanga me te tuari rauemi pērā i te pukapuka hei tautoko i ngā whānau ki te pupuri tonu i ngā kōrero i ara ake i te wānanga.

“

I rawe ngā kaikōrero manuhiri. Kawea mai ana te wairua hihiko me te ngākau nui ki te akoako. He ara taumaha tonu te ara ki ngā tikanga me te kawa, ka āta tāpaea ngā kōrero kia āta mārama ai te hunga ako.”

Te Reo Ōkere wānanga reo i Hei Marae.

Te Reo Ōkere | Waitaha Charitable Trust

He raupapa wānanga ā-marama Te Reo Ōkere i whakahaeretia i te roanga atu o te tau, i hoahoatia ki te whakatairanga i te kōrerohipa o te reo Māori i runga i te whakapakari i te matatau me te ngākau māia o te hunga kōrero me te hunga ako i te reo Māori. Puta noa i ngā wānanga, ka toro ngā tauira ki ētahi kaupapa whānui mō te reo, te akoranga wetereo me te ako i te kupu, te wewete i te poroporoaki, te tauparapara, te karakia, te waiata mōteatea, kia pai ai te whanake i ā rātou ake. Ka taea ināianei e te hunga e korekore ana te mātauranga mō te reo Māori i te tīmatanga, te tautoko i te paepae o ō rātou marae ki te whaikōrero me te karanga.

Ko tētahi take matua o te kaupapa nei ko te whakapakari pūkenga, āheinga i waenga i te hunga whai wāhi ake ki te ārahi i ngā kaupapa a te iwi i runga i te mātauranga o te iwi. I mātaihia e ngā tauira ētahi kīwaha a Te Arawa/Tauranga Moana, te whakapapa, te mātauranga ā-iwi, me te tikanga, i hangaia ai tētahi anga kaha hei whakatipu kaiārahi me te toa reo.

Te Ohu Whakarauora i te reo mō Ngāti Hinekura.

Te Reo o Whakaue 2022 | Te Taumata o Ngāti Whakaue Iho-Ake Trust

Huhua ana te hunga i whai wāhi mai ki Te Reo o Whakaue 2022, hei āwhina ki te whakapakari i te reo me ngā tikanga a Ngāti Whakaue. I tū tētahi kura reo ki Te Kura o Te Koutū, i noho mai ai tētahi whaitua rumaki kia pai ai te whakakoi a ngā tauira i ō rātou pūmanawa reo hei whakamahi i roto i te whānau, te kāinga, me te marae. Tokowhitu ngā kaiako i whakaako i ētahi kaupapa pērā i ngā tikanga o Te Ātaarangi, te reo ōpaki me te reo ūkawa, te whakawhititanga, te pūtakenga o te ingoa whetū, me te hītori o Ngāti Whakaue.

Whakanuia ana e te Wānanga Rangatahi te reo o te rangatahi, i whakahuihuitia ai ētahi taiohi e toru tekau mō te rua rā ki te ako me te whakarite

“

Tau mai ana te māramatanga, me te rawe o te ara whakawhititanga whakaaro ki te ako. I pai ki a au te hīkoi haere i Ōhinemutu me te whakarongo ki ngā kōrero mō tō mātou Marae me tō mātou pā, me ngā kōrero a te pae matapaki i te tīmatanga o te wānanga.”

mahere. I whai huarahi ngā rangatahi i konei ki te matapaki i ngā take o te wā kei ō rātou aroaro me te whai whakaaro anō ki te whanake rautaki mā ngā rangatahi o Ngāti Whakaue. I whakakaha tēnei i ngā hononga o ngā rangatahi nei ki a Ngāti Whakaue me te mihi o te wāhi hiranga ki a rātou ki te hanga anamata papai mō ō rātou whānau, hapū, iwi.

TE TAI HAU-Ā-URU

Te whānau e kōrero Māori ana i te kāinga, tētahi taiao ako haumaru i raro i te kaupapa o "Keeping it Reo".

Tirohanga whānui a te Poutaki

I tino arotahi Te Tai Hau-ā-uru ki ētahi whaitua matua e toru i ēnei tau nei: te Noho Mātau Pū, te Tukua Iho o te Reo, me te Rumaki.

E tohu ana ēnei i te pūtake o ngā kaupapa matua a te Kāhui o Te Tai Hau-ā-uru, koia nei anō kei te iho o tō mātou ngākau pūmau ki tō mātou whakakitenga kia Purapura reo ki te haumako, ka pua, ka hua ki te uru ē! Kei te arotahi tonu mātou ki te whakamana i te tuku ihotanga o te reo, me te āta aro anō ki te hunga rangatahi, kia whitikina ki te mātauranga me te kupu ārahi a ō rātou tūpuna.

E tohu ana te \$7,081,867 kua haumitia ki ētahi kaupapa 148 mai i tō mātou tīmatanga i tō mātou ngākau pūmau ki ngā kaupapa matua nei, i a mātou ka āta tāpui rauemi ā-rautaki nei, 17% ki te Tuku Ihotanga, 12% ki te Noho Mātau Pū, 15% ki ngā Whaitua Rūmaki. Me kōrero te rangatira o ā mātou tutukinga i ngā takiwā matua nei i te putanga o te kōrero e kī ana "nā te kaupapa nei i noho ai te reo Māori hei reo matua mō te whānau

i tō mātou kāinga" me "te kitea tonuhia o ētahi rangatahi 10 i ngā kaupapa ā-iwi i muri mai i tētahi Kaupapa".

Kua āta tiakina i tā mātou haerenga ngā Pou e toru o Te Whare o Te Reo Mauriora. E whakamiramirahia ana ngā whakapaunga kaha o tēnei tau i te tairite o te tohangā: e 36% ki te Pou Kaiāwhā, ko tētahi 36% ki te Pou Tokomanawa, me tētahi 28% kua tāpuia mō te Pou Tuarongo. E tohu ana tēnei i te ū tonu a Te Whāiti o Te Uru i tēnā me tēnā rauna haumitanga.

I te horopaki o tēnei wāhi hiranga, kua kaha piki te nui o ngā tono i tae ake i tēnei tau, e \$4,775,826 te tapeke. E tohu ana tēnei i te ngākau hihihi o tō mātou hapori, ka mutu, ahakoa tā mātou tautoko i ētahi kaupapa e 35, me te whakaaehia ki ōna anō whakaetanga, e pōuri ana te ngākau i te kore e taea o ētahi kaupapa e 34 i te herea e te rauemi e

wātea ana. Waihoki, kua whāia e mātou ētahi haumitanga mahi ngātahi e rua ki Te Reo Tukutuku, e kaha ake nei te ia mahi ngātahi.

Ka rere te kai a te karu ki te huapae, he wero motuhake kei te ara ake, e karangahia ai kia mātau, kia āta whakaritea ngā korahi o te hautūtanga rautaki i roto o Te Mātāwai. Kei te mārama tonu tā mātou whāinga: kia āta taunakihia te rahi ake o te rauemi kia rite ai ki te nui o ō mātou wawata, e manaakitia ai ngā kaupapa ahakoa iti, ahakoa nui mō te whakarauora i te reo i tō mātou rohe. Kia ahu atu nei ā mātou kaupapa matua ki te whakariterite mō te pae tawhiti i te taha o ngā kaupapa matua o te tuku ihotanga me te noho mātau pū, ka kimi

mātou kia kaha ake ngā tautoko mai e angitu ai ā mātou pukumahi ki te whakarauora i te reo. Me hīkoi tahi mai te kāwantanga ki a mātou, ka manaaki ai i tō mātou taha o Te Whare o Te Reo Mauriora.

Tēnā kia whakaterehia te rerenga nei, ka tui ai i te tautoko a te kāwanatanga ki tō mātou hapori e āia nei e te ngākau hihihi. Nā te pukumahi a te katoa i tutuki ai ā mātou mahi, mā te piki o te haumitanga e toitū ai tō mātou ahurea tuku iho. Koia nei tā mātou karanga – e mātātoa ana e mahana ana – ki te hunga e rite ana tō rātou whakakitenga kia tōnui te reo Māori. Mā te mahi tahi a te katoa e toua tonuhia ai te ahi whakarauora i te reo, e mārama ake ai ngā rā ki tua mō ngā reanga ki tua.

Haumitanga 2022–2023

I te Tau Pūtea 2022-2023 17 ngā kirimana hou i whakaaetia. E whakaatu ana te ripanga i raro nei i te whānui o ngā momo tūmahi rere i ngā kirimana i whakaaehia.

HAUMITANGA A TE TAI HAU-Ā-URU 22/23

\$1,006,692.00

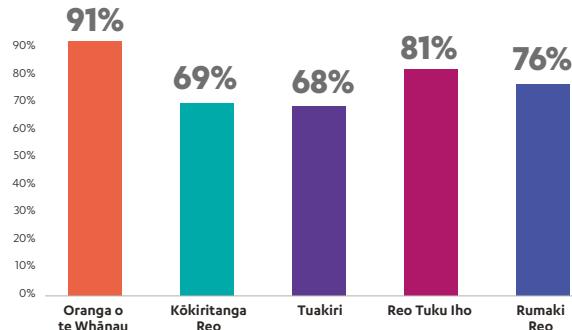
17 KIRIMANA

Raraunga Paetīmata a Te Tai Hau-ā-Uru 2017–2023

Ka kapi i ngā raraunga i tangohia i te tau pūtea 2017-2023 ngā kaupapa e 78 i oti puta noa i Te Tai Hau-ā-Uru. E whakaatu ana ngā raraunga nei i te arotahi ki ngā kaupapa whai painga ki te oranga o te whānau, me te reo tuku iho.

Momo Tūmahi	Tapeke Kirimana i Whakaaetia i te 22/23	Ōrau o ngā Kirimana ā-Momo Tūmahi
Wānanga	14	82%
Kura Reo	2	12%
Karaehe Reo	12	71%
Whakamahere Reo	6	35%
Hui	7	41%
Hanga Rauemi	9	53%
Ētahi atu	4	24%

Tāpaenga a ngā hōtaka a Te Tai Hau-ā-uru ki ngā Takiwā Putanga o te SOI 2017–2023

Ētahi rangatahi e whai wāhi atu ana ki Te Rangataioho, tētahi wānanga e tautoko ana i ngā taiohi o Whanganui ki te whanake mahere reo me te whakawhānui i ū rātou mātauranga ki te ao Māori.

Keeping it Reo 2022 | Gareth Kahui

Whakahaeretia ana e te kaupapa o Keeping it Reo 2022 ētahi akoranga reo ā-wiki me ētahi huihuinga hapori hei āwhina i ngā whānau ki te whakapakari i ū rātou pūmanawa reo. I whakaakona te kaupapa ki te kāinga o Gareth i te mea he māmā ake te whakamahi a te whānau i te reo Māori i te kāinga ina whakaakona ki taua taiao anō. He takiwā haumaru hoki tēnei e puta ai ngā whakaaro o te whānau me te kore e wehi kei whakawāngia.

I whai tikanga ngā karaehe rumaki o ia wiki ki ngā whānau i rerekē anō tō rātou ngākau māia me tō rātou matatau ki te reo Māori. I whakamahia e Gareth ētahi tikanga auaha, pāhekohiko ki te whakaako kia mau tonu ai i ngā whānau ngā kōrero me te kati anō i ngā āputa matatau. He maha tonu ngā mātua i whai wāhi atu kua whai tamariki, mokopuna kei te kōhangā reo, te kura kaupapa rānei i hiahia kia noho tonu ū rātou kāinga hei whaitua rumaki mō te reo Māori. E whakamiramira ana tō rātou hiahia kia hīkoi tahi rātou ki ā rātou tamariki, mokopuna i te area rua o te reo tuku iho.

Te Rangataioho – “he awa wānanga, he piki amokura” | Te Taioho Limited

Ko te kaupapa a Te Rangataioho ko te ārahi i te rangatahi e noho ai hei kaitiaki mō ngā mātauranga puiaki mā ō rātou whānau, hapū, iwi. Puta noa i te tau, ka whakakotahitia ētahi taiohi tekau ki te tekau mā rua ngā tau ki te wānanga, ki te ako i tō rātou Whanganuitanga mō te toru tekau mā rima rā, ko tētahi wānanga whakaputa mō te rua rā te otinga atu.

I āwhina te huarahi ahurei nei ki te atawhai i te ngākau māia o te hunga i tae ake kia āta tutuki ai ngā kawenga o te noho kaitiaki mō tō rātou ahurea tuku iho. Atu i te tūāpapa mātauranga o te pūrākau, te whakapapa, te waiata, te haka, te mita, me te mihimihī, kua tupu ngā taiohi hei reo kōrero Māori matatau, hei kaihautū anō i roto i ō rātou whānau.

I tautokohia ngā taiohi me ō rātou whānau ki te whakarite tahi i te mahere reo, e āta tiakina ana e rātou tā rātou ahunga whakamua. E taunaki ana Te Rangataioho ki te kauanuanutia, ki te arohaina, ki te tika te tuku rauemi, kei te hunga taiohi ngā pūmanawa me te mātauranga e tū ai hei kaihautū rangatira.

Te Matoe o te Reo ki Te Whanganui-ā-Tara.

Te Whānau o Ngā Manu Tui | Bronwyn Heitia

E whakaako ana te huarahi o ‘nā te whānau, mā te whānau’ a Te Whānau o Ngā Manu Tui i ngā whakapapa o Taranaki me Whanganui. I ngā wānanga ā-rua wiki me ngā noho ā-marama, i rite tonu te huihui mai a ngā whānau ki te ako whakapapa mā roto i te waiata me te karanga, me te arotahi anō ki te kīnga, te kupu, me te mita. Kua whakakahangia ngā here o ngā whānau i tā rātou ako tahi ā-rōpū, me te hangaia anō o tētahi taiao ako haumaru, i tautoko i te ako i te reo Māori.

Ko te angitu o te kaupapa nei kei te mārama ake me te mātau ake o ngā whānau ki ō rātou whakapapa me ā rātou tikanga, i tupu ai tētahi reanga kaikaranga, kaikōrero hou. I āwhina ngā kaumātua ki te atawhai i te manawaroa o ngā whānau me te reo Māori i tā rātou tuku tonu i ō rātou mātauranga rangatira me ō rātou pūkenga whakaruruahu, kua hangaia hoki tētahi ara mauroa hei whanake kaiako hou, hei whakawhānui anō i ngā ara ako i te reo Māori.

TE TAI RĀWHITI

A Piripi Bradshaw Winiata rāua ko Te Uranga Lee Winiata i Te Reo ki Tua 2022. Nā Rawhitiroa Photography te whakaahua.

Tirohanga whānui a te Poutaki

Kei te kaha te rangatohe reo Māori i Te Tai Rāwhiti, kei te whakarauoratia te mita e ngā whānau rere noa i te rohe me tā rātou whakahoki mai i ngā āhuatanga o tō rātou reo e tū motuhake ai rātou. Hāunga ia ngā wero nunui o Āwhā Gabrielle, he mahia ngā kaupapa kua puta i ngā iwi me ngā hapū e whakamiramira ana i te whakarauoratia o te reo Māori me te kairangi kei roto i te Kāhui.

I runga i te tautinei tonu i te hiranga o te reo ā-iwi, ka tuwhera ngā ringa o Ngāti Kahungunu ki Te Reo ki Tua, i pōhiritia ai tētahi hunga 1100 o Aotearoa nui tonu kia rumakina ki te reo Māori mō te rua rā. Kāore i āta whakamanahia, engari koinei te hui taumata mō te reo, i āwhina ai a Te Reo ki Tua ki te whakakori ake i te rangatohe whakarauora i te reo Māori o te rohe, o te motu, i te kauawhitia o te katoa kia pai ai te whakanuitahi i ō rātou ara ki te reo Māori.

Ko te āhei atu te aronga nui a tō mātou Pae Motuhake, i a mātou ka kawe ake i te hangarau ki te whakamiramira kaupapa, ki te hanga rauemi whakaohooho, me te tiaki i ō mātou mātauranga ā-iwi. E hiamo ana mātou kia kite i ngā kaitono e whakamātau ana i te paepāho matihiko kia hono ai te hunga rangatahi me ngā hapori noho tawhiti ki ngā whaitua reo rumaki, ka whakatenatena ai ki te whakamahi i te hangarau kia pai ake ai te wheako ako i te reo.

I tēnei tau ka tāmatahia e te Pae Motuhake te mahere haumitanga a te Kāhui, kia māmā ake ai ki ngā kaitono. I te hora o te kōrero mō ngā ara haumitanga a Te Mātāwai, waihoki te rahi o ngā tono e tae mai ana, te tohu o te matekai ki ngā kaupapa reo Māori. Ka noho tonu te rahi ake o te tono i te pūtea e wātea ana hei wero mō te Pae Motuhake i a mātou ka whai haumitanga e tika ana te tuarihia rere i ngā iwi me ngā momo kaupapa.

I te tau ka takoto ake ka mahi tonu mātou ki te ārahi me te tautoko i ngā kaitono i a rātou ka whanake, ka whakatinana kaupapa auaha ka whai tikanga ki te reo Māori. Mā te noho matua o te tuku ihotanga o tō mātou reo ā-iwi me te haumi anō i ngā kaihautū o āpōpō atu, ka kite tonu mātou i te matomato o te tupu o te reo Māori i Te Tai Rāwhiti.

Haumitanga 2022–2023

I te Tau Pūtea 2022–2023 e 25 ngā kirimana hou i whakaaetia. E whakaatu ana te ripanga i raro nei i te whānui o ngā momo tūmahī rere i ngā kirimana i whakaaehia.

HAUMITANGA A TE TAI RĀWHITI 22/23

\$1,057,600.37

25 KIRIMANA

Raraunga Paetīmata a Te Tai Rāwhiti 2017–2023

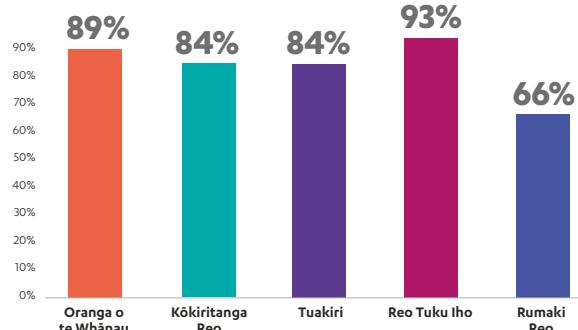
Ka kapi i ngā raraunga i tangohia i te tau pūtea 2017–2023 ngā kaupapa e 76 i oti puta noa i Te Tai Rāwhiti. E whakaatu ana ngā raraunga nei i te arotahi ki ngā kaupapa whai painga ki te oranga o te whānau, te kōkiritanga reo, te tuakiri, me te reo tuku iho.

A Pere Wihongi rāua ko Tweedie Waititi i Te Reo ki Tua 2022.

Momo Tūmahī	Tapeke Kirimana i Whakaaetia i te 22/23	Ōrau o ngā Kirimana ā-Momo Tūmahī
Wānanga	27	108%
Kura Reo	3	12%
Karaehe Reo	14	56%
Whakamahere Reo	12	48%
Hui	7	28%
Hanga Rauemi	22	88%
Ētahi atu	8	32%

Tāpaenga a ngā hōtaka a Te Tai Rāwhiti ki ngā Takiwā Putanga o te SOI 2017–2023

Te Pokaitara 2022 i Te Ara o Tāwhaki, EIT.

Irirau o Waikokopu | Loui Whaanga

He kaupapa a Irirau o Waikokopu e arahina ana e te whānau e tautoko ana i te whānau Whaanga ki te whakatutuki i tā rātou whāinga kia whakahokia te reo Māori hei reo mō te kāinga, hei reo tuatahi mō ngā reanga kei te piki ake.

I ngā noho marae me ngā akoranga ā-wiki, e rima ngā reanga o te whānau nei kei te ako kupu hou, me pēhea te whakatakoto rerenga kōrero, me te waiata. Kua whai huarahi anō te whānau ki te ako i ō rātou whakapapa me te noho tahi ki te whakaharatau pepeha. I roto i te tau, i whakapakarihia e te whānau ū rātou pūkenga reo Māori me tō rātou ngākau māia, kua whakamahia hoki tā rātou i ako ai ki ū rātou kāinga. Kei te piki te kōrerohia o te reo i te kāinga, te reo i te kāuta me te rere o te reo Māori i waenga i te whānau. Kua whakaoho, kua whakamana anō te kaupapa nei i te whānau ki te kimi huarahi ako kē i Te Whare Takiura o Kahungunu.

Dame Hinewehi Mohi i Te Reo ki Tua 2022.

Te Pōkaitara 2022.

Te Reo ki Tua | Ngāti Kahungunu Iwi Incorporated

E rua rā te roa o te huihuinga rumaki o Te Reo ki Tua i tū ki Heretaunga i te Hepetema 2022. Kua kaha te tipu o te kaupapa nei i ngā tau e rima ka taha, kua noho hei aukume mō te iwi Māori puta noa i Aotearoa, e kukume mai ana i te hunga e āta whakarauora ana i te reo Māori me te hunga e hiahia ana kia whai wāhi atu ki te rangatohe.

I te tino kaingākautia o te huihuinga, neke atu i te 1100 te hunga i kumea mai e Te Reo ki Tua 2022 kia taki wheako ai i te huawaeretia o te ako i te reo me te whakamahi huarahi mō ngā tāngata kei ngā taumata katoa o te reo i te noho mai a te kaiwhakawhiti reo ki te whakawhiti reo inamata.

E whai ana te kaupapa nei ki te whakatipu i te toronga ki ngā āhuatanga katoa o te reo Māori mā te whakaatu i ngā mahi a te mātanga o Aotearoa nui tonu, ka whakarato ai i tētahi taiao ka ngahau, ka haumaru, ka tautoko i te hunga haere ake ki te whakamahi i te reo Māori kei a rātou, mā te whakaatu anō i te āhua o kia ūkaipō anō te reo ina whakatinanahia.

Te Pōkaitara | Tauhokai Ltd

Ko te rangatahi kei te iho o Te Pōkaitara i pōhiritia ai ētahi tekau mā waru ki te toru tekau ngā tau kia tae ake ki ētahi wānanga ā-marama e whai ana ki te whakatipu i te reo Māori kairangi me te whakarauora i te reo ā-iwi o Kahungunu. I te eke o ngā reo o ngā taiohi i tae ake ki te taumata o waenga me te taumata tiketike tonu, ka arotahi ngā wānanga ki te whakapakari i ngā pūmanawa me ngā pūkenga o te hunga rangatahi mō te paepae. Whakamanahia ana e te kaupapa ngā toa reo o Kahungunu o te reanga e pikī ake ana kia taea ai e rātou te whakamahi ngā pūmanawa i ako ai rātou i Te Pōkaitara ki te tautoko me te whanake i te reo Māori i ō rātou ake hapori.

I muri o Te Pōkaitara, ka tahuri tētahi rōpū i puta pai i te kaupapa ki te whakapau i ō rātou kaha me tō rātou ngākau hihiri ki te whakarite me te whakahāere i Te Kura Reo o Wairarapa tuatahi mō ētahi tau nei, i whakaaturia ai te angitu o te kaupapa nei me te noho matua mai o te haumi i te kaupapa e arotahi ana ki te taiohi mō te angitu tonu o te rangatohe whakarauora i te reo Māori.

MĀTAATUA

Wānanga karanga ki Ngāti Awa marae.

Tirohanga Whānui

E hika koutou e. Te kaiaohia nei e te roimata. He matua ia rā te tira kaewa. Hoki mai e hika mā ki te riu kāinga, ka koha rau awa ki Tihirau, ki Tawhiuau. Ika huiruatia ana kōrua o Te Pae Motuhake o Mātaatua, mōwai ana ngā kāinga, hapori, iwi. Ko koe tō mua, Louis Rapihana, ko koe tō muri, Te Waimātao Murphy, ngā kura nui kua huihuia ki runga ki te takapau o Hinenuitepō. Haere rā koutou ko ngā mate o te tau, waiho mai rā ko te oranga o tō tātou reo e tangi nei, e oha nei. Haere, haere atu rā.

Rere noa i Mātaatua kei te whakakotahi te iwi ki te manaaki i tō rātou pae tapu, ki te whai kia āta tukua te mātauranga me te reo i ngā reanga, ki te toro anō ki ngā kaupapa e whakanui ana i te mātauranga me tō rātou tuakiri ahurea. E atawhaitia ana te ngākau nui ki te reo Māori e ngā iwi me ngā kaitono e whakarite nei i te kura reo me te wānanga, kia āhei atu ai ki ngā whaitua reorua me ngā whaitua rumaki.

E kite ana mātou i ngā tau o te haumitanga rautaki i ngā kaupapa whakatairanga i te reo tuku iho e whakatinanahia ana i te pae, i te tūtū mai a ngā whakatipuranga rangatahi ki ngā tūranga o te kaikaranga me te kaiwhaikōrero ki te tautoko i ngā

kaumātua. I muri mai o ngā kura reo angitu i whakahaeretia e Te Whakatōhea me Te Whānau-ā-Apanui, ka whakahaeretia e Ngāti Awa tana kura reo tuatahi i tēnei tau. E whakaatu ana te kaingākautia o ngā kaupapa nei i te pikitanga o te mōhio he wāhi hiranga tonu kei tēnā me tēnā ki te whakarauora i te reo Māori.

Ko te taiao te papa mō ngā kaupapa e hono ana i a ngāi Māori ki te moana, te ngahere, me te whenua. Kei ngā ahurei anō tētahi ara e whakaūngia ai, e whakanui a i e te iwi ngā tohungatanga, te mātauranga, me te tikanga. E kōkiritia ana e te kaha o te mātauranga ahurea me te tuakiri ngā hiahia o te iwi mō te reo me te mātauranga, me te

tahuri a te hunga rangatahi puta noa i te Kāhui ki te ako i te mau rākau, te haka, me te waiata.

E whai ana te Pae Motuhake kia tōkeke, kia ngaio mō te āhua ki ngā haumitanga, kei mua ko te tohungatanga me te kanohi kitea o te kaitono i te rohe. I tēnei tau ka eke mai tō mātou Pou Reo me tā mātou kimi huarahi e rere ai tēnei tautoko ki te Kāhui nui tonu, me te kimi huarahi anō e māmā ake ai te tukanga tono ki ngā kaitono. I a mātou ka mahi ki te whakakī i tō mātou Pae Motuhake ki te kanohi o Mātaatua iwi, e mihi ana ki te katoa kua hīkoi tahi mai ki a mātou i tēnei haerenga mohoa nei. Mā te hora i te nui o te wheako me te pūmanawa e noho mai ana ki tō mātou Kāhui ka kite tonu mātou i te iwi me ū mātou pae e kaha ake ana, e kaha ake ana.

E pā te reo ōmihi o Te Pae Motuhake o Mātaatua ki runga o Maungarangi, ki ngā waipōhutuhutu i Otara, ki Ohui, ki Oama, ki te Pounga o ngā kōrero a ngā tīpuna. Kai te Iringa o te ihi, te wehi, te rauoratanga o te reo kia kata noa mai te kīkihitara, kōtipatipa, kōhurehure, kīkihipounamu i ngā maunga kua kakea e koe mō te reo o Te Whakatōhea, te reo o Mātaatua whānui, te reo o tātou te iwi Māori. Whatu manomano te tāru o te manawa tē taea te tūtaki kau, tango kau mai te whatu ki te ngākau e Kupu, e Aroha, e Wairua, e Tapu koia tēnei ko tō pae e whakamiha nei ki ū tutukihanga nui, tutukihanga roa. E te Pāpā, e te Rangatira, Te Kahautu tēnā koe.⁵

Haumitanga 2022–2023

I te Tau Pūtea 2022–2023 e 26 ngā kirimana hou i whakaaetia. E whakaatu ana te ripanga i raro nei i te whānui o ngā momo tūmahī rere i ngā kirimana i whakaaehia.

HAUMITANGA A MĀTAATUA 22/23

\$1,021,815.00

26 KIRIMANA

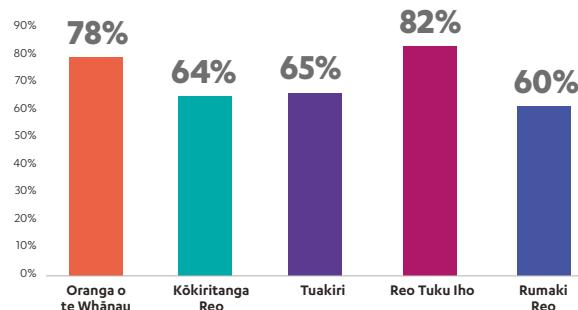
Raraunga Paetīmata a Mātaatua 2017–2023

Ka kapi i ngā raraunga i tangohia i te tau pūtea 2017–2023 ngā kaupapa 106 i oti puta noa i Mātaatua. E whakaatu ana ngā raraunga nei i te arotahi ki ngā kaupapa whai painga ki te reo tuku iho, me te oranga o te whānau.

5. I heke mai a Dr Te Kahautu Maxwell i te tūranga o te Toihau o Te Pae Motuhake o Mātaatua i te 2023.

Momo Tūmahī	Tapeke Kirimana i Whakaaetia i te 22/23	Ōrau o ngā Kirimana ā-Momo Tūmahī
Wānanga	22	85%
Kura Reo	4	15%
Karaehe Reo	7	27%
Whakamahere Reo	8	31%
Hui	0	0%
Hanga Rauemi	13	50%
Ētahi atu	0	0%

Tāpaenga a ngā hōtaka a Mātaatua ki ngā Takiwā Putanga o te SOI 2017–2023

Ētahi wāhine i whai wāhi atu ki Te Reo o te Whānau Pani, Punarea Company Limited.

Te Reo o te Whānau Pāni | Punarea Company Limited

I whai Te Reo o te Whānau Pāni ki te whakapakari i te kawa o te pōwhiri, te tikanga me te wairua o ū rātou tīpuna i te ahunga atu ki te haerenga a te Pariha o Te Whānau Pāni ki Wharekauri. I hangaia e te wānanga me ngā hui tētahi takiwā tautoko mō te whānau, te tamariki me te mokopuna ki te ako i te kupu, te kīanga me te karakia o te hāhi, i tipu ai te ngākau māia o te pariha ki te whakamahi i te reo Māori.

Rere noa i ngā wānanga e waru me ngā hui ā-marama, ka noho ngā whānau ki te ako tahī, tutuki ana ā rātou whāinga reo. Ko te angitu o te kaupapa nei kei te ngākau pūmau o ngā whānau i rite tonu te haere ake. I akiakihia ētahi mema maha kia haere ake ki te ako karakia kia māia ai ki te tū ki te kauhau ki te pariha, ko ētahi atu i hiahia kia māia ake rātou kia hīkoi tahī ai ki ā rātou tamariki, mokopuna e haere ana ki te kura kaupapa me te kōhangā reo.

Te Hui Ahurei a Tūhoe 2023 ki Te Waimana. Nā Tira Puketapu te whakaahua.

Wānanga Karanga ki Ngāti Awa marae.

He Kāhu Reo (Online Te Reo Māori) | Toiuru Māori Treasures

I ngā karaehe tuihono ā-wiki ka para huarahi He Kāhu Reo mō ngā tauira e tīmata ana ki te takahi i tō rātou ara ki te reo Māori ki te ako i ngā āhuatanga kei te pūtake o te reo Māori pērā i te wetereo, te whakapapa, te pepeha, me te reo whakawhiti kōrero hei whakamahi i te kāinga.

E waru tekau mā rua te hunga puta noa i Aotearoa i rēhita ki te hono mai ki ngā wānanga tekau nei. Ko ētahi i whai ki te whakapakari i ō rātou pūmanawa reo kia pai ai tā rātou kōrero Māori ki ā rātou tamariki, mokopuna, ko ētahi atu i hiahia tūhono ki tō rātou tuakiri kia kaha ake ai te noho ki te ao Māori.

E whakaatu ana He Kāhu Reo i te toro whānui o ngā pākahatanga a tētahi kaupapa māmā iti noa nei, i te whakaatu a ngā mahi rangahau a ngā tauira i te kaha piki o te mātauranga reo Māori me te kōrerohia o te reo e te katoa i tae ake rere noa i te akoranga. Whakamaharatia ana ngā kaitono ki te hiakai o te hapori ki te ako i te reo Māori me ngā tikanga me te whakahokia ake e ngā whānau ki ō rātou kāinga.

Karanga Rauemi | Ngāti Awa Research & Archives Trust (Charitable)

I tū ētahi wānanga karanga e toru mō te kaupapa o te Karanga Rauemi ki Te Marae o Ngāti Awa kia kōrero hōhonutia ai, kia rere ai te pātai mō te karanga, kia puta ai tētahi pukapuka karanga mā te hunga e ako ana i te reo Māori. I te whānui o ngā taumata wheako me te ngākau māia o roto i te rōpū, ka atawhatia e te wānanga tētahi takiwā haumaru mō te ako me te whakamātau a ngā kaikaranga ki te karanga.

Takoto mai ana ki te pukapuka te mātauranga hōhonu mō te karanga, mai i te tāraitanga o te karanga ki ētahi tauira o te ao hou me te ao tawhito. Kua uru atu ki te pukapuka tētahi karanga mō ia marae kia mōhio ai ngā reo karanga me pēhea te karanga tika ki te haukāinga. Kei roto anō i te rauemi nei tētahi reo ngaio kua hopukina e whakatauira ana i te karanga a tētahi marae, ki te whakaatu i te tukua o te reo kia rere i te taha o te whakahua tika i ngā ingoa tīpuna me ngā ingoa wāhi hei tā te mita o Ngāti Awa.

TE WAIPOUNAMU

Te whānau i whai wāhi atu ki Ngā Kākahu o Kurahaupō – te whakarauoratanga o te reo Māori e pā ana ki te reo o te kākahu.

Tirohanga whānui a te Poutaki

E whai painga ana te whānau, te hūnau, te iwi me te imi rere noa i Te Tai Tonga ki tētahi rangatohe e ihiihi ana ki te whakarauora i te reo Māori me te reo Moriori e aro ana ki te tūhonotanga me te tuakiri. Ka kapi i te Pae Motuhake o Te Tai Tonga tētahi takiwā matawhenua whānui tonu tae atu ki ētahi moutere matua e toru, ētahi iwi, imi, waka maha tonu, nō reira ka āta whakaarohipia te ara rautaki e taurite ai ngā huarahi ako i te reo Māori me te reo Moriori me te whanakehia o te kaihautū i tō rātou Kāhui whānui.

E aro ana ngā haumitanga a Te Mātāwai ki te ‘nā te iwi, mā te iwi’, ka mutu, nā ēnei tautoko kua kī pai ngā mutunga wiki katoa o te maramataka a Te Tauihu i ngā kaupapa whānui tonu pērā i te kura reo ā-iwi, te hōtaka mā te rangatahi, tae atu ki ētahi kaupapa reo, tā rē ka whakahoki i te reo me te rē ki te taiao i ahu mai ai ia. Ka atawhaitia e te taiao pai, te taiao haumaru ngā tāngata kei ngā taipakeke katoa, kei ngā tūāhaere katoa, ka āwhina hoki te manawanui ūnāi ngā kaitono ki te tautoko me te ārahi e whakahaeretia ai ngā pākahatanga o te mamaetanga tuku iho, te whakamana whānau me te hūnau ki te kauawhi i tō rātou tuakiritanga e āta mōhio ai rātou nō hea rātou. E whai ana ngā

kaupapa mō te hautūtanga me te rangatahi i ētahi hapori maha ki te whanake i te reo Māori, te reo Moriori, me te hautūtanga ahurea mō ngā reanga kei te piki ake, i te tokomaha haere o te hunga e tū māia ana i ngā tūranga o te kaikaranga me te whaikōrero.

I tēnei tau kua tuia e te Kaiurungi Reo me te Kaiāwhina ētahi hononga rere noa i te Kāhui, i puta ai ētahi mōhioranga, i whakahokia mai ai te reo o te whānau, o te hūnau ki te Pae Motuhake. Hāunga ia ngā wāhangā i toa ai te katoa, kei reira anō ūnāi wero nui ka tauārai i te katoa. He tauārai kē atu kei mua i ngā whānau me ngā hūnau e noho ana i ngā wāhi tūhāhā o Te Tai Tonga i tō rātou mate ki te

haere tawhiti ki ngā kaupapa. Ahakoa anō, ko te kōrero nui e hoki ana ki ngā iwi me ngā hoa haere kaporeihana ko te hiahia o te tangata ki te tūhono anō ki ō rātou whenua, marae, me ō rātou whanaunga.

I te taha o te haumitanga ā-iwi me ngā hoa mahi tahī, kua āwhina ngā haumitanga a Te Mātāwai ki te kōkiri i te ako i te reo Māori me te reo Moriori. Kua para huarahi hou hoki ngā mahi i te taha o ngā umanga pērā i Te Pūtahitanga me te Tāhuhu o te Mātauranga i tā rātou kaupapa Te Ahu o te Reo mō ngā kaiako, ngā kōhangā reo, ngā kura, me ngā whānau, ngā hūnau. Kua kitea anō he kaha i ngā kaiako Kōhangā Reo i te utu īrite mō te mahi īrite, kua wherū katoa hoki ngā kaimahi me te hē o te utua. I te rahi haere o ngā whānau me ngā hūnau

kua tīmata te takahi i ō rātou ara ki te reo Māori me te reo Moriori, kātahi ka nui rawa atu ngā huarahi e tautokohia ai rātou me ō rātou wawata. Heoi anō, e ārai tonuhia ana mātou e te korekore o te pūtea me ngā take tōrangapū whānui.

Ko ngāi Māori me ngāi Moriori ngā kaitiaki mō te reo, engari kāore i tika ngā pūtea e tāpua ana hei ārahi i ngā mahi whakarauora.

Ahakoa te noho tonu mai o ngā tauārai nei, ka kakama tonu mātou i ngā wā e wehe ai i te rekareka rere noa i Te Tai Tonga – mai i te tipu o te ngākau māia o te kaumātua ka menemene i te tūnga ki te kōrero i ētahi kupu torutoru nei i te rā whakamutunga o te wānanga, ki te tini tamariki e whakatipuria ana ki ō rātou reo me ō rātou rē.

Haumitanga 2022–2023

I te Tau Pūtea 2022–2023 15 ngā kirimana hou i whakaaetia. E whakaatu ana te ripanga i raro nei i te whānui o ngā momo tūmahī rere i ngā kirimana i whakaaehia.

HAUMITANGA A TE WAIPOUNAMU 22/23

\$829,190.00

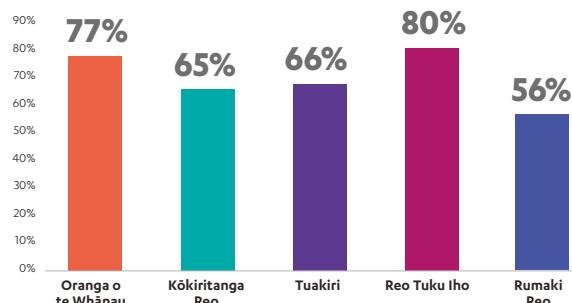
15 KIRIMANA

Raraunga Paetīmata a Te Waipounamu 2017–2023

Ka kapi i ngā raraunga i tangohia i te tau pūtea 2017–2023 ngā kaupapa e 71 i oti puta noa i Te Waipounamu. E whakaatu ana ngā raraunga nei i te arotahi ki ngā kaupapa whai painga ki te reo tuku iho, me te oranga o te whānau.

Momo Tūmahī	Tapeke Kirimana i Whakaaetia i te 22/23	Ōrau o ngā Kirimana ā-Momo Tūmahī
Wānanga	13	87%
Kura Reo	2	13%
Karaehe Reo	6	40%
Whakamahere Reo	4	27%
Hui	2	13%
Hanga Rauemi	5	33%
Ētahi atu	1	7%

Tāpāenga a ngā hōtaka a Te Waipounamu ki ngā Takiwā Putanga o te SOI 2017–2023

Te whānau i whai wāhi atu ki Ngā Kākahu o Kurahaupō – te whakarauoratanga o te reo Māori e pā ana ki te reo o te kākahu.

He Ara Tipuna, He Ara Rakatahi, He Ara Reo | Te Rūnanga Reo o Ōtākou

Ko tā He Ara Tipuna, He Ara Rakatahi, He Ara Reo he whakarauora i te reo o kā mahika kai i runga i te tūhono anō ki te taiao māori, ki ngā ara mahika kai o nehe, me te noho mātau ki ngā tikanga o mua. I ngā wānanga e toru mō te rima rā, ka mātaihia e ngā taiohi o ngā hapū me ngā iwi te reo o ō rātou tīpuna i te taiao i a rātou e mahi kai ana.

I āhei te hunga whai wāhi atu ki te whakapakari i ō rātou mātauranga reo Māori mā roto i te whakataukī me te kupu mō te mahi kai, i whai huarahi anō ki te tāpae rangahautanga mō te tiaki i ngā tuna e whakararuhia nei tō rātou oranga e ngā pāpuni o te takiwā. Whakamiramira ana te hunga rakatahi i te roa o tā rātou noho wehe i ō rātou whenua, mā ngā wānanga pēnei e whai huarahi ai rātou ki te whai i ngā tapuwae a ū rātou tūpuna.

“

Kua roa te noho wehe a ngā uri i te whenua nei me te para huarahi a tēnei wānanga e hīkoia ai ngā ara o ū rātou tūpuna.”

Te Whakaruruhau | Waikawa Marae

Whakatipuhia ana e ngā whānau o Waikawa ō rātou mātauranga mō te reo Māori me ngā tikanga i tētahi wānanga mō te toru rā i tae ake nei ētahi whānau e iwa tekau mā rua. I atawhaitia e Te Whakaruruhau ngā tāngata o ngā taumata me ngā āheinga katoa, i noho mārama ai te hunga i tae ake ki te hekenga ki Waikawa, te tikanga me te kawa, te whaikōrero, me te kaikaranga.

Atu i te ako i te reo Māori, i whai anō te kaupapa nei ki te āwhina i ngā whānau kia pai ai te whai wāhi atu ki ngā āhuatanga katoa o te marae, ka whakamahia ētahi tikanga mātauranga pāhekoheko kia mōhio ai ngā whānau ki ngā

tūranga me ngā tikanga. I te wairua tautoko me te wairua whakamana o te taiao ako ka pēhia iho e tētahi tōna whakamā o te haere ki te wānanga me te iti o te reo Māori, nāwai ka tū i te taha o ngā kaikaranga o te marae ka karanga ko ia. I āwhina tētahi tangihanga whakataruna kia kite ai te hunga i tae ake ehara ko te kītini anahe te wāhi ki a rātou ina hoki ki te kāinga ki te tangihanga. I te whakahaeretia o tētahi mahi o te ao tūturu, ka mahia e Te Whakaruruhau ētahi mahi e maea ake ai te reanga e piki ake ana e ngākau māia ana ki te kōrero i te reo Māori.

Kākahu o Kurahaupō | Hamuera Robb

I whakahaeretia e te Kākahu o Kurahaupō te ako i te reo Māori mā roto i te mahi ā-rehe i runga i te whai kia whakarauoratia te mātauranga, ngā mahi, me te reo o ngā tīpuna e hāngai ana ki te whatu kākahu.

I roto i ngā wānanga e toru, ka mārama ake te hunga i tae ake ki te reo Māori i whakamahia i ēnei mahi o mua, i tirohia ai ngā kupu mō te taputapu me te rauemi māori, ka tahuri ai ki te pūrākau e pā ana ki te whenua i tū ai te wānanga.

I whakaritea he wāhi hei matapaki i ngā paku rerekētanga o te reo e pā ana ki ētahi momo kākahu. I hōhonu ake ngā mātauranga o ngā whānau mō ngā Atua Māori e hono ana ki te pūrākau me te taiao māori, ki ngā karakia mō te hauhake, te rongoā kiri kararehe, me ngā mahi pērā i te kōwhaki, te tīhore, te miro me te whatu.

Whakaaturia ana e te Kākahu o Kurahaupō, ahakoa ngā mātauranga e pupuritia ana e te hunga whatu kākahu, ehara tērā i te tohu he mātanga reo Māori anō rātou, ka āta whakaarohia me pēhea te whakataurite a te kaupapa i ngā wāhanga reo Māori ki ngā mātauranga me ngā mahi o mua.

“

I tino rawe te rongo i ngā pūrākau mō te whenua e tū ana mātou. Mā konei e ū ai, mā te āta kite i te whenua e kōrerohia ana me te whakaaro ki te wā i konei ō mātou tūpuna e noho ana.”

TE REO TUKUTUKU

Poitūkohu Māori o te Motu 2023, Rotorua.

Tirohanga whānui a te Poutaki

Ko Te Pae Motuhake o Te Reo Tukutuku (Te Reo Tukutuku) he pae tuku pūtea nā Te Mātāwai. Ko ōna mema ka whakakanohi i ngā whakahaere e kīia ana e Te Mātāwai ko ngā 'rōpū tūroa'. E kōrero ana te kupu tūroa mō ngā mahi hiranga e kawea ana e ngā whakahaere nei ki te kaha kōkiri mō ngā mōtika e tukua ana ki a ngāi Māori e Te Tiriti o Waitangi. E āta hono ana ngā rōpū tūroa ki te hapū me te iwi, ko rātou anō kei te pokapū o ngā wawata o ngā hapū me ngā iwi.

Ko ngā rōpū tūroa e whakakanohitia ana i Te Reo Tukutuku ko te National Urban Māori Authority, Te Whakaruruahu o Ngā Reo Irirangi Māori, Te Kōhangā Reo National Trust, Te Rūnanganui o Ngā Kura Kaupapa Māori, Ngā Kura ā-Iwi, Te Tauihu o Ngā Wānanga, New Zealand Māori Council Te Tini o Toi, Te Ataarangi, Te Rōpū Wāhine Māori Toko i te Ora me Ngā Aho Whakaari.

E tautoko ana Te Reo Tukutuku i ngā mahi whakarauora i te reo Māori i tā rātou whakahaere pūtea whakataetae e aro ana ki ngā kaupapa whakaaro auaha ki te ako i te reo Māori, te kaupapa rānei ka whakatinanahia, ka whai painga rānei ki ētahi rohe e rua neke atu.

Whakakitenga a Rēhia – Mahuika Tour, Te Kura Kaupapa Māori o Hoani Waititi.

Haumitanga 2022–2023

I te Tau Pūtea 2022–2023 e 37 ngā kirimana hou i whakaetia. I whakaatu ana te ripanga i raro nei i te whānui o ngā momo tūmahi rere noa i ngā kirimana.

HAUMITANGA A TE REO TUKUTUKU 22/23

\$2,280,513.00

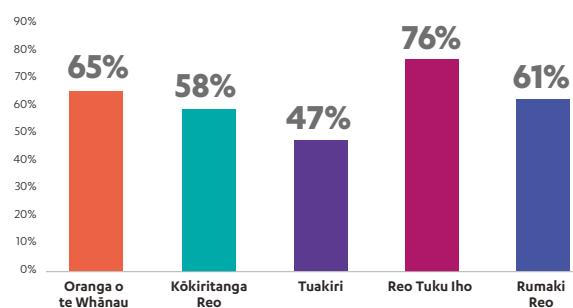
37 KIRIMANA

Raraunga Paetīmata a Te Reo Tukutuku 2017–2023

Ka kapi i ngā raraunga i tangohia i te tau pūtea 2017–2023 ngā kaupapa e 96 i oti i ngā haumitanga a Te Reo Tukutuku. E whakaatu ana ngā raraunga nei i te arotahi ki ngā kaupapa whai painga ki te reo tuku iho.

Momo Tūmahi	Tapeke Kirimana i Whakaetia i te 22/23	Ōrau o ngā Kirimana ā-Momo Tūmahi
Wānanga	22	59%
Kura Reo	9	24%
Karaehe Reo	15	41%
Whakamahere Reo	12	32%
Hui	11	30%
Hanga Rauemi	26	70%
Ētahi atu	16	43%

Tāpaenga a ngā hōtaka a Te Reo Tukutuku ki ngā Takiwā Putanga o te SOI 2017–2023

Whakakitenga a Rēhia, Mahuika Tour,
Te Kura Kaupapa Māori o Hoani Waititi.

Whakakitenga a Rēhia 2022: Mahuika Tour | Te Pou Theatre Trust

I whakaaritia e Te Pou Theatre Trust te whakaari o 'Mahuika', tētahi whakaaturanga ripoi reo Māori mā te tamariki, i whakaaturia ki te reo Māori, i reorua anō, rere noa i ngā rohe o Te Hiku o Te Ika, o Whangārei me Tāmaki Makaurau, e whā tekau mā whā ngā whakaaturanga ki ētahi tamariki e 5,435. I whanaketia a 'Mahuika' mā ngā tamariki kura tuatahi e haere ana ki te kura kaupapa Māori, ki te kura ā-iwi me ētahi atu kura rumaki reo Māori.

Ko te whāinga o te whakahaere i te whakaari reo Māori ko te tautoko i ngā kaiako me ngā tauira ki te ako me te whakamahi i te kupu, ki te hōpara anō i te whakamahia o te kaupapa me te pāpori o te whakaari i te horopaki Māori.

I tino paingia a 'Mahuika'. Atu i te whakawhānuihia o te āhei atu ki te whaitua rumaki reo Māori o te whare whakaari, i parahia anō he huarahi mō ngā kaiwhakaari o te hau kāinga me te reo Māori. Whakamiramirahia ana e te kaupapa te kaingākautia o te whakaari reo Māori.

“I rerehua, i whakaharako te whakaari. I pai, i ngahau ki ngā tauira. Kāore he raru taha reo ki ā mātou tauira ahakoa taku kī ake kei te taumata 1 ā mātou tauira o te Marautanga Reo Māori.”

Whakakitenga a Rēhia – Mahuika Tour, TKKM o Hoani Waititi.

Poitūkohu Māori o te Motu 2023 U7, Rotorua.

Te Reo Māori Bookshop | Ella Cartright

Kei muri o Te Toa Pukapuka Reo Māori tētahi tokowhā o te whānau i tīmata nei tā rātou whai i te reo Māori i te 2015. Kei te pokapū tonu te pukapuka o ngā mahi whakarauora i te reo i tō rātou kāinga, ka mutu, i whakaterea e rātou te kaupapa monihua kore nei i runga i te whai kia horahia ō rātou mātauranga me tō rātou ngākau hihiko ki ētahi atu whānau puta noa i Aotearoa.

E toru ngā whāinga a Te Toa Pukapuka Reo Māori – ki te whakatairanga i te pukapuka mā te tamariki e kounga ana te reo Māori hei tautoko i te mahere reo whānau, me te whakapiki i te reo Māori i te kāinga. Ka tāpaea e Te Toa Pukapuka te kupu ārahi e hāngai ana, ka ārahi i te tangata ki te pukapuka e hāngai ana ki ngā whāinga reo pērā i te hanganga o te rerenga kōrero, te kupu rānei.

National Māori Basketball Tournament | Poitūkohu Māori Aotearoa

E ono rā te roa o te Taiopenga Poitūkohu Māori o Aotearoa i tū ki Rotorua, i whakakotahitia ai ētahi tīma e 335 o ētahi iwi e rua tekau mā whitu.

I manaakitia e te taiopenga nei ngā tāngata o ngā taipakeke katoa, neke atu i te 4,000 te hunga i tae ake, me te hono mariko atu a tētahi 180,000. Ko te reo Māori te reo o ngā kaiwawao, ngā kaiako, me ētahi o ngā tīma puta noa i ngā kēmu. Takahi ana ngā whānau i te nuku o te whenua kia tae atu, me te para huarahi a te aronga nui ki te reo Māori mō tētahi huihuinga nui, kia hono atu, kia kōrero Māori.

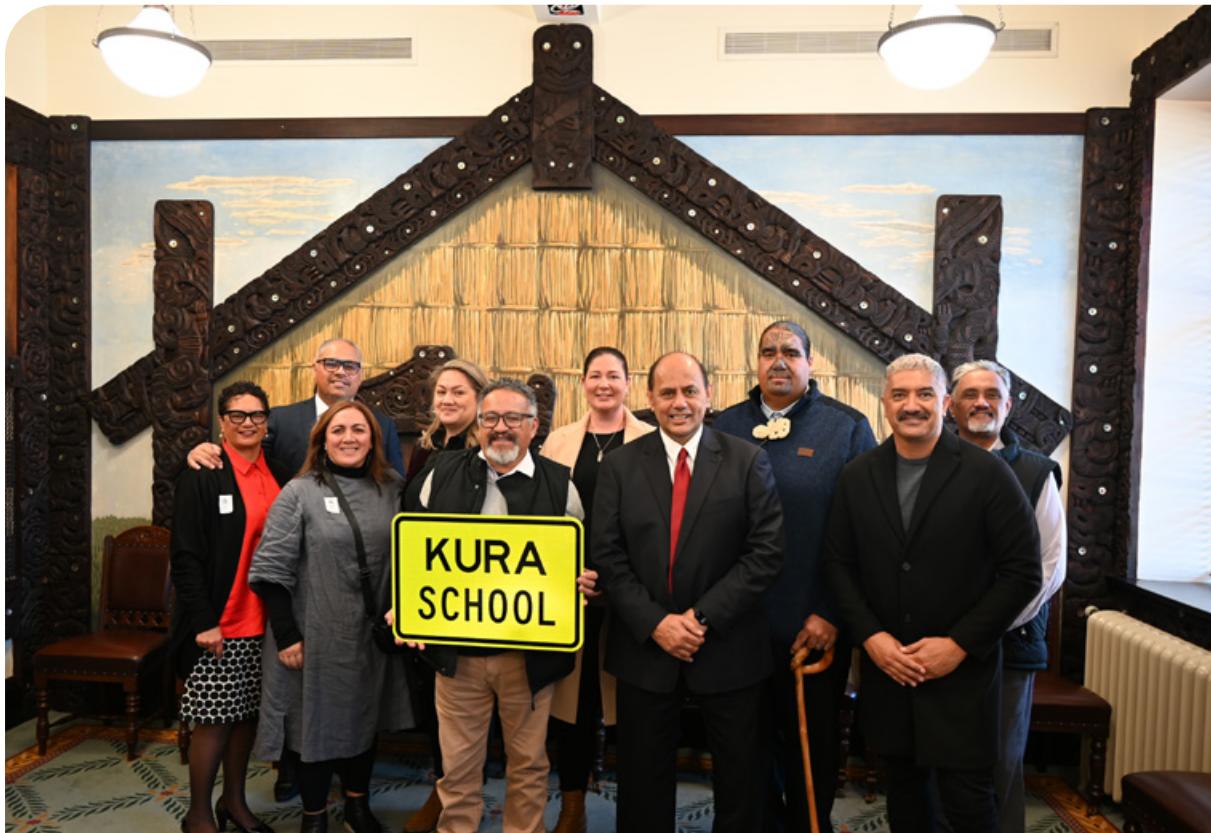
He kaupapa reorua tēnei, ko te aronga nui ko te hanga ara pāhekoheko ki te hāpai i te reo Māori me te whakapiki ake i te nui o te reo e kōrerohia ana e te hunga i tae ake ahakoa i runga i te papa tākarō, i waho atu rānei. Ko tētahi atu aronga nui ko te whanake rauemi e tautuhī ana i te kupu ka whāiti mai ki te poitūkohu.

KURA SCHOOL

Mema o Te Pae Motuhake o Te Tai Rāwhiti a Ruth Smith rātou ko Mātai Smith, ko Jeremy Tātere MacLeod me Reikura Kahī, Hoa-Toihau o Te Mātāwai i te huranga o te tohu kura reorua i Ahuriri.

Te Mahi Tahi

Te hui a te Poari o Te Mātāwai ki a Minita Peeni Henare (Minita o Whānau Ora), ki a Minita Willie Jackson (Minita Whanaketanga Māori me Minita Willow-Jean Prime (Minita mō te Rangatahi i Te Rūnanga Reo 2023).

Te Rūnanga Reo

He rōpū rautaki Te Rūnanga Reo ka whakakotahi mai i ētahi Minita kāwanatanga me ngā mema o te Poari o Te Mātāwai kia titiro whānui ai ki te whakarauorahia o te reo ā-hoa kōtui nei, ki te matapaki i ngā huarahi me ngā wero, ki te whanake tonu hoki i te ariā kei te pūtake o Te Whare o te Reo Mauriora me te wāhi ki Te Mātāwai ki te haere kōtui, ki te ārahi i te Karauna.

I whakaheretia e Te Mātāwai Te Rūnanga Reo ki Matangaireia i ngā Whare o te Pāremata i te Noema 2022 i runga i te tautoko a Hon. Willie Jackson me ana āpiha. I tae atu ētahi Minita tokowaru me tōna hāwhe nei o tō mātou Poari, ka āhei mātou ki te tautuhī tonu i te whāinga me ngā tukanga o Te Rūnanga Reo ka tautohu ai i ētahi wāhi e mahi

ngātahi ai. Ka pōhiritia Te Mātāwai e Hon. Peeni Henare kia haere ake ki tētahi hui motuhake a te Rūnanga Toihau ā-Iwi i te wiki o muri mai, waingōhia ana ngā kaimahi me ngā mema Poari o Te Mātāwai ki te haere ake.

I haere anō ētahi whakawhitinga kōrero whaihua i Te Rūnanga Reo i te Hune 2023, i manaakitia e Hon. Willie Jackson, e whakaatu ana i te tipu tonu o te ngākau māia i te hui whai uara nei, me te kukune tonu o te noho mārama ki Te Whare o te Reo Mauriora me te mana o Te Mātāwai, te wāhi hautū anō ki a ia i te whare. E ngākau pūmau ana mātou ki te kōkiri tonu i te kauneketanga i tēnei takiwā, me tō mātou rikarika ki te mahi ngātahi ki ō mātou hoa Karauna ki te whakahāere i ētahi kaupapa mahi ngātahi āpōpō atu ka āta whakatinana i te kōtuīnga tūturu.

A Ria Tomoana (Kaitohutohu Matua o Te Mātāwai) me Reikura Kahi (Hoa-Toihau o Te Mātāwai) i te whakaterenga o Te Tekau Tau ki te Ao mō ngā Reo Taketake a UNESCO 2022 i Parihi.

Arotakenga o te Ture Reo Māori 2016

Ko te whāinga o tēnei arotakenga ko te aromatawai i te whai kiko o Te Ture Reo Māori 2016 ka āta whai ai kia hāngai te ture ki ngā whāinga o te whakarauora i te reo Māori. E māha ana mātou kei te whakaatu te pūrongo whakamutunga a te Rōpū Urungi ko ngā iwi, e whakakotahitia nei e Te Mātāwai, ngā kaihautū o ngā mahi whakarauora i te reo Māori. E mihi ana Te Mātāwai ki ngā mahi a te Tokomatua o Te Puni Kōkiri i whakamana nei i te kōtuinga, mō te āhua o tā rātou mahi me tā rātou mahi ngātahi ki Te Mātāwai i te roanga atu o te arotakenga. Kua neke tō mātou aronga ki te koke i ngā whakahounga ririki kua tohua mā roto i ngā tikanga ture e hāngai ana me te whakaaroaro me pēhea te whaiwhai haere i ngā take kaupapahere āhua nui tonu i ara ake.

Kua whakamiramira te tukanga nei i ngā whakaritenga haepapa me ngā pēhitanga o te tikanga tūtohu e whakahaeretia ana e Te Mātāwai, me te whakaara ake i te āhua o tā mātou whakamahi i tā mātou kōtuinga e pai ake ai ngā pānga ki ō mātou haepapatanga tōrua: ki te Karauna mō ngā pūtea tūmatanui, ki ā mātou apataki, ngā iwi me ngāi Māori, ngā kaitiaki o te reo Māori.

Te Tekau Tau ki te Ao mō ngā Reo Taketake a UNESCO 2022

I tae atu ngā Hoa Toihau o te Poari o Te Mātāwai ki te whakaterenga o Te Tekau Tau ki te Ao mō ngā Reo Iwi Taketake a UNESCO 2022, e tohu ana i tā mātou whakapau kaha hiranga ki tō mātou hautūtanga me tā mātou haere kōtui ki te Karauna. I te haerenga ake i te taha o Hon. Willie Jackson, ka āhei ō mātou Hoa Toihau o te Poari ki te whai wāhi atu ki te hui takirua i tū ki Nōwei me Chile e kitea whānuitia ai ngā mahi whakarauora reo taketake ki te titiro a te ao.

E whakamoemiti ana Te Mātāwai mōna i whai huarahi ai ki te whakakanohi i ngā reo o te iwi me te reo Māori i te hui nei, i whakaratoa ai tētahi tirohanga tauaro ki ngā reo Ingarihi, Pāniora, Wīwī, ngā reo matua i whakahaeretia ai te hui. I whakaratoa anō e te hui tētahi inenga whai tikanga e whakatairitea ai a Aotearoa ki ētahi atu rangatohe whakarauora, i whakamiramirahia ai ngā wero kei te aroaro o te katoa o ngā hapori iwi taketake mō te āhei atu ki te rauemi me te tautinei i tōna mana motuhake.

A Reikura Kahi rātou ko Mātai Smith, ko Minita Michael Wood (Minita o Waka Kotahi), ko Kate Patena (DCE i Waka Kotahi) i te tūāmahi whakapāpā haere mō te tohu reorua.

Waka Kotahi – Tūāoma Whakapāpā mō te Tohu Reorua

Whai i muri iho i te whakaterenga o te tohu reorua mō te Kura School i tērā tau, ka tohu tēnei i te tūāoma whakapāpā haere mō He Tohu Huarahi Māori, te hōtaka tohu huarahi reorua, i marohi ai ki te whakatinana i ētahi tohu huarahi e 94 kia reorua. I arahina te tukanga whakapāpā i runga i te haere kōtui a Te Mātāwai ki a Waka Kotahi, i tuwhera mō te whakapāpātanga tūmatanui atu i te 22 o Mei ki te 30 o Hune 2023. Puta ana i te whakapāpātanga tūmatanui te hua whakawaiū i te 64% o te tāpaenga whakaaro mai a te tangata takitahi me te umanga e tautoko ana i ngā panonitanga e marohitia ana.

Te Komiti Whiriwhiri Take Māori

Waingōhia ana ngā māngai o Te Mātāwai ki te hui atu ki te Komiti Whiriwhiri Take Māori i te Māehe 2023 ki te kōrero mō ngā mahi e mahi ana mātou. I arotahi te hui nei ki te whakamiramira huarahi e tutuki ai te mahi tahi tūturu, ki te kōrero anō mō te tipu tonu o te hiahia o ngā whānau ki ngā huarahi ako i te reo Māori. I whakaarahia e Te Mātāwai te take o te tarepa tonu o te pūtea, i kore ai e taea e mātou te whakatutuki ngā hiahia o te kāinga, te hapori me te iwi ki te whai wāhi atu me te ārahi i ō rātou ake ara ki te reo.

I whai uara te hui atu ki ngā mema o Reipa, o Nāhinara, ngā Kākāriki me te Pāti Māori, ka whakamahia e Te Mātāwai te hui nei ki te whakaū kāore te whakarauoratanga o te reo e taea i te taumata ki te umanga kāwanatanga, e kōkiri kētia ana e te hunga e mahi ana i te mahi i ō tātou hapori. Ka whāia e mātou te tūtohunga mō tō mātou herea taha pūtea ka matapakihia ki te Komiti Whiriwhiri Tauhokohoko, i a mātou ka whakahau tonu kia nui ake te haumitia o ngā hapori ki te whakarauora i te reo Māori i roto i ngā Kāhui.

Komiti Whiriwhiri Take Māori 2023.

Mema o Te Pae Motuhake o Te Tai Hau-ā-Uru, a Ruta Broughton rāua ko Dr. Ruakere Hond me ētahi mema o Te Ataarangi i Ngā Kākā Kura o te Reo 2022.

Te Rangakura – Te Rōpū Kaupapa Rangahau Pānga Tahi

E noho mai ana ki Te Whare o te Reo Mauriora tētahi Rōpū Kaupapa Rangahau Pānga Tahi, e mahi ngātahi ana mō te anga aromatawai, aroturuki whānui a Te Whare. E noho ana Te Mātāwai i te taha o ētahi hoa mahi tahi Karauna ki te rōpū nei, e tāpae whakaaro ana ki te whakamahere me te whakatutuki i te Kaupapa Rangahau Pānga Tahi.

I tipu mai te whanaketanga o te taputapu whaihanga mōkito o He Ara Poutama i te Rōpū Kaupapa Rangahau Pānga Tahi, me te tiakina tonuhia e Te Mātāwai me Te Taura Whiri i te Reo Māori kia ū tūturu ai te whakamahia o te taputapu ki ngā tikanga kua whakaritea mō He Ara Poutama. I tēnei tau e rua ngā tono i whāia haeretia kia āhei atu ki te taputapu rangahau o He Ara Poutama, i te mahi tonu a ngā hoa kōtui rangahau ki te whakarauiti i te tukanga aromatawai mō ngā tono.

Hoa kōtui o Te Whare o te Reo Mauriora (Te Mātāwai, Te Taura Whiri i te Reo Māori me Te Tāhuhu o te Mātauranga) me Nicholson Consulting i ngā whakawhiwhinga tohu a Te Hapori Matihiko 2023 e tango ana i te tohu rāngai tūmatanui mō te hanganga o He Ara Poutama mō te reo Māori.

Kua hangaia e Te Mātāwai ētahi kāhua Kāhui i runga i te whakamahi i He Ara Poutama kia mārama ake ai ki te kāinga, te hapori me te iwi. Katoa ngā kāhua Kāhui i tāpaea ki tēnā me tēnā o ngā Pae Motuhake e waru hei āwhina i ngā Mahere Haumitanga Rautaki a ngā Kāhui.

Kaimahi a Te Mātāwai i te Komiti Kaha 2022. Nā Ngahuia Ormsby te whakaahua.

Te Tuku

Kaupapa Rangahau me ngā Mōhioranga

Ka hangaia e ngā kaupapa rangahau a Te Mātāwai tētahi pātaka mātauranga e whai ana ki te whakamana me te whakaohooho i ngā iwi me ngāi Māori. Mā te hanga me te whakatairanga kaupapa rangahau e hāngai ana, e āhei noa atu ana, ka tautoko Te Mātāwai i ngā hapori ki te whakapakari ake i ngā mahi whakamahere reo i ō rātou Kāhui.

I te mahi a te hunga ako, te hunga kōrero i te reo Māori ki te whakahōhonu i ō rātou mātauranga ki ngā āhuatanga whāiti kei muri o ngā rautaki whakarauora reo, kei te tipu tonu te toro mai ki ā mātou rangahautanga. E whakamiramira ana tēnei i te hiranga o te mahi i runga i te kakama me te mahi ngātahi i a mātou ka hanga taputapu, rauemi ka whai painga ki te angitu o te whakarauorahia o te reo Māori puta noa i ō mātou kāinga, hapori me ngā iwi.

Pūrongo Ārohinga Rangahautanga Ahopou

I tonoa e Te Mātāwai a Ahorangi Carla Houkamau kia tuhi pūrongo ārohinga e whakamārama ana i ngā kōwhiringa kē mō te whakahaere rangahautanga ahopou mō te ako i te reo Māori me te tukua iho o te reo i ngā reanga. Ko te whāinga o te mahi rangahau nei ko te mātai panonitanga o roto i te wā me te tautuhi āputa kei ngā huarahi whakarauora i te reo Māori o tēnei wā. Mā te mārama ake ki ngā āhuatanga ka whai painga ki te ako me te tuku iho i te reo i ngā reanga, ka kaha ake tō mātou whītikihia ki te whanake i ngā taputapu tika e tōnui tūturu ai te reo Māori.

E toru ngā ara kua tāpaea e te pūrongo a Ahorangi Houkamau he tikanga rangahau kē kei te tūāpapa: te mahi rangahau ā-motu āwhata nunui, te mahi rangahau ā-kura ki ētahi mātua me ētahi tamariki pinerua e 300, me te rangahautanga ā-hapori e mahi ngātahi ai ki ētahi whānau e 80. Uua ana te whakahaere hōtaka rangahau pēnei rawa te nunui i te nui o te wā, te kaha, te rauemi ka pau, ka mutu, kia mauroa te ngākau pūmau o te kāhui rangahau me ngā whānau ka whai wāhi atu. Ina kōwhiritia tētahi ka āta whakatauritea te kōwhiringa ki tā mātou whāinga kia hangaia he mātauranga hou ka āwhina i te rangatohe whakarauora i te reo Māori.

He Whānau Reo Māori: me pēwhea rā?

He arotakenga mātākōrero a He Whānau Reo Māori: me pēwhea rā? e whakarāpopoto ana i ngā rangahautanga kua takoto mai mō ngā whānau e whakatipu ana i ā rātou tamariki ki te reo Māori hei reo ūkaipō mō rātou. I tonoa e Te Mātāwai kia whakaeretia e Tākuta Awanui Te Huia o Te Herenga Waka, me te tāpae mōhioranga a te arotakenga nei ki tā ngā whānau Māori i wheako ai i a rātou e kimi ana ki te hanga kāinga kōrero Māori, i whakamiramira anō i ngā take whāiti me ngā tauārai tērā ka tūtū mai ki te aroaro.

E whakaatu ana te arotakenga i te kimihia o te rautaki ako i te reo Māori e arotahi ana ki ētahi rēanga. He maha ngā whānau noho ki te whare reanga maha, pērā i te kaumātua me te mokopuna, nō reira e tika ana kia rite te hoahoatia o te rauemi reo Māori me ngā mahi tautoko ki ēnei hiahia whānui. I tautuhī anō te arotakenga ko ngā wāhine Māori ngā toa o te whakarauora i te reo Māori i te kāinga, e āta ārahi ana, e āta manaaki ana i te taiao reo Māori mō ā rātou tamariki.

He maha ngā rauemi kē ka whakamahia e te whānau i a rātou e whai ana kia kāinga kōrero Māori tō rātou kāinga, engari he taputapu matua tonu te whakamahere reo e whāia haerehia ai e te whānau te whanaketanga o ō rātou reo. Ka whakatairanga tonu Te Mātāwai i te tauira mahere reo, te hora rauemi, me te tautoko hoki i te kaupapa rumaki e whakaaro nui ana ki ngā whānau kōrero Māori.

Te Hui Ahurei a Tūhoe 2023. Nā Tira Puketapu te whakaahua.

Kaupapa Rangahau e Arahina ana e te Kāhui

I whakaterea e Te Mātāwai tētahi kaupapa rangahau ka arahina e te Kāhui i te 2022, i pōhiritia ai ētahi kairangahau, kaiaromatawai, te kaiwhakaako i te reo, te whānau, te iwi, te hapū me ngā toa reo Māori kia tuku mai i tētahi puka whakapuakitanga hiahia (EOI) ki tā mātou paetukutuku tae noa ki te Hepetema 2023. Ko ngā tāpaea i tae mai ka whakarato raraunga whai tikanga mō te hiakaitia o te kaupapa rangahau e pā ana ki te whakarauora i te reo Māori. Ka āwhina anō ngā pārongo nei ki te whakaatu i ngā kaupapa, e kitea ai ngā āputa i ngā mātauranga me ngā takiwā whāiti ka noho hei kaupapa rangahau matua. Mā te pōhiri i te tangata ki te takiwā rangahau, ka āwhinatia Te Mātāwai ki te tūhonohono i ngā rangahautanga kua takoto mai me ngā kairangahau, ka huawaere ai i tētahi kohinga mātauranga pakari puta noa i Aotearoa.

Rangahautanga ā-Tau

Kohia ana e te Rangahautanga ā-Tau ngā whakahokinga kōrero a te kaitono me te Pae Motuhake, e noho mai ai tētahi puna pārongo whai uara mā Te Mātāwai ki te whakapaipai tonu i tāna i mahi ai. I hoahoatia anō tā mātou rangahautanga 2022 kia māmā ake ai te whakaotī, i te paparua o ngā pātai kia taea ai te whakataurite ki ngā raraunga paetīmata i kohia i te 2019. I āwhina te tāpirihia o ētahi pātai hou ki te whakakī i ngā āputa pārongo, e mārama ake ai te kitea o ngā wheako a te kaitono.

I ngākau māha tonu ngā kaitono ki te tukanga tono o te 2022, heoi, he wero tonu kei ngā āhuatanga whāiti o te tono. E tautuhī ana tēnei i te kimihia o te pūmanawa mātanga ki te whakaotī, ko tōna otinga atu ko te kore e whiwhi o te kaitono e iti ana te wheako ki te tāpae tono. I whakaputa anō te kaitono i te hiahia kia tikanga Māori te āhua o te tukanga tono. I tautuhia ngā wāhi hei whakapai ake, ina koa mō te whakamōhio mō te tono kāore i angitu. Hei tā ngā kaitono mā te whakahokinga whaihua e taea ai e rātou te whakarauiti ā rātou tono, mei kore ake rātou e whiwhi haumitanga ki tua.

8 Tāne

kua ngākau māia ki te noho ki te paepae i ō rātou marae, tokorua anahe e kawe ana i ēnei mahi i mua.

40,780*

haora rumaki i
tautokohia e Te Mātāwai.

1.5 miriona

whakaaturanga Pukamata i te 22/23 ina whakatairitea ki te 193,000 o te 21/22.

27 ngā hui

i arahina e te Pae Motuhake i ō rātou ake hapori i te 2022.

Hui ki te Iwi

Te Mātāwai, te ipāho a Te Mātāwai i pōhiritia ai a Tame Iti kia kōrero mō te 50 tau o te petihana reo Māori.

Komiti Kaha

I te Noema 2022 ka manaakitia e Te Mātāwai te Komiti Kaha, tētahi hui ā-motu mō te toa reo. I ngā rā e rua 127 i haere ake i te Poari o Te Mātāwai, i te Pae Motuhake, i whakakotahitia te kaitono me te kaimahi ki te Novotel Tāmakimakaurau ki te akoako, te tūhono, me te whakaohooho tētahi i tētahi. I hangaia e te Komiti Kaha tētahi wāhi e horahia ai te wheako, te mātauranga, ki te whakakaha anō i ngā whatunga ā-hapori. I whai huarahi anō Te Mātāwai ki te whakarongo ki tirohanga kē me te whakatairanga i te noho mārama pū ki te whakarauoratanga o te reo Māori i te taumata ki te hau kāinga.

Kitea ana i ngā aromātaitanga o muri mai a te hunga i tae ake te uaratia o te wā ki te Komiti Kaha me te pārekareka anō o te whakawhanaunga, te whakarongo ki ngā kaitono e kōrero ana mō ā rātou kaupapa, me te noho tahi ki tētahi hunga i runga i te whakaaro kotahi. I angitu te hui ā-motu nei ki te manaaki i te noho ā-whānau ki te rangatohe whakarauora i te reo Māori, ka tū anō tētahi Komiti Kaha i te paunga o te 2023.

Atu i ngā mahi o te hui, ka hangaia tētahi raupapa īpāho hou i te Komiti Kaha e whakaatu ana i ngā toa reo i tae atu. Ka kitea [te raupapa īpāho](#) nei i te paetukutuku a Te Mātāwai hei wāhanga o tā mātou pokapū pāpāho.

Rauna Haumitanga Hānuere 2023

I whakamaunutia e Te Mātāwai tētahi kaupapa whakatairanga tukupū i mua atu o te Rauna Haumitanga 2023 kia mōhiotia ai mātou me tā mātou i mahi ai. I te angitu o te kaupapa nei kātahi anō ka pēnei rawa te nunui o te rauna haumitanga mohoa nei.

I te tau ka hori ka mahi Te Mātāwai ki te whakamiramira i te whaihua o ā mātou kaupapa reo, ka horahia te kōrero mō te kaupapa whakapiki i te ngākau māia, i te reo Māori kairangi, i tautoko anō i te kōrerohia o te reo i te kāinga me te marae. Ka whakapai tonu Te Mātāwai i te tukanga haumitanga, ka whakarauiti rautaki tonu i te taha o te Kāhui, ka whakaheretia hoki ngā tūmanako mō ngā mea ka tutuki i a mātou i roto i ngā here taha pūtea.

Huarahi Whanake Taiohi

Waingōhia ana Te Mātāwai ki te manaaki i tētahi rōpū rangatahi o Nōna Te Ao Trust i te Ākuhata 2022. Huawaeretia ana e te whakahaere o Tūranga-nui-a-Kiwa nei ētahi huarahi mā te hunga rangatahi ki te hōpara ara whai oranga, e whā tekau ngā rangatahi i haere ki Te Whanga-nui-a-Tara ki te toro kura tuatoru, wāhi mahi, pēra i Te Mātāwai. I te whakawhiti kōrero i runga i te wairua ngahau me te tāpae kōrero noa a ngā kaimahi me te Hoa Toihau o te Poari, a Reikura Kahi, ka mārama ngā rangatahi ki te noho taonga o te reo Māori ka āwhina ki te ārahi i a koe ki te ara whai oranga ka kōwhiria e koe.

I pōhiritia e Te Mātāwai ētahi rangatahi tokotoru hei pia kimi wheako mō te raumati 2022/2023 ki te mahi i te taha o ngā kaimahi o te Tari ki te whanake kaupapa rangahau me te āwhina i ngā kaupapa me ngā torotoronga. I hono atu tētahi pia ki Te Matatuku ka whakarato ai i te tautoko hoahoa whakairoiro mō ngā tūāoma e toru katoa o tā mātou kaupapa Haumitanga, ki te ruruku hōtaka, te whakaherenga matatini me te torotoronga i tā mātou koropū i Te Matatini.

I hono atu ētahi pia tokorua ki Te Mātātupu ki te whakahaere rangahautanga hou. I titiro te hōtaka tuatahi ki ngā rauemi kua haumitia e Te Mātāwai i ngā tau e rima ka hori. Whakamiramira ana te rangahautanga nei i te whānui o te whakaarohipia he aha tēnei mea te rauemi, tae atu ki te hiahiatia o te rokirokinga taha kiko, taha matihiko me te pūnaha rārangitanga kōrero e noho pai tonu ai ngā rauemi kia taea anō ai e ngā reanga o āpōpō atu. I tātaritā e tētahi hōtaka tuarua ngā mahere reo a ētahi iwi e rima tekau puta noa i Aotearoa, e whakaatu ana i te arotahitia o te tuku ihotanga me te ako tahī a te whānau. Ko tētahi wero i puta tonu ko te uua o te tae atu ki ngā hapori noho marara, i te mahi a ngā iwi ki te whakahoki mai i te tangata ki te marae ki te ako me te tūhonohono.

Hauora me te Āheinga o te Whakahaere

Ā mātou tāngata

Whakakotahitia ana e Te Mātāwai te tangata ngākau kohara, me te whakatinanahia o tēnei e te wairua kawe ngātahi o te Tari⁶. I te kore e taea te karo, kua hangaia e ā mātou kaimahi tētahi ahurea o te hora pūmanawa me te mahi ngātahi rere noa i ngā tīma me ngā hōtaka, me te aha, kua pai noa ake tā mātou mahi ngātahi i te mahi takitahi. Ahakoa te whakarite a te pae ārahi i te wairua o te Tari, kei ngā kaimahi katoa te ngākau pūmau me te kaha ki ngā mahi. E whai ana mātou i te ara o te ahu whakamua tahī, me te whakatupu tonu i te haere tukutahi i runga i te manaakitanga, te kotahitanga.

E noho mai ana ki tō mātou Poari ētahi rangatira mana nunui, ko rātou ka whakarite i tō mātou ahunga rautaki me te whakarato i te hautūtanga tuawhiti ki Te Mātāwai, ki roto anō i Te Whare o te Reo Mauriora. Ahakoa te ara ake o te wero i te kawea mai o tēnei nui o te tohungatanga me te wheako whānui, kei te kanorau o te Poari o Te Mātāwai te kaha o tō mātou whakahaere.

Kua piki te hiahia whakawhanaunga mai ki Te Mātāwai, me te aha, kua arotahi mātou ki te whakapakari raukaha i tō mātou tari kia kaha ai te tautokohia o ngā Kāhui. Kua rahi ake ā mātou kaimahi, ka mutu, kei te arotahi tonu mātou ki te whakapau ā-rautaki nei i ō mātou ngoi me ngā rauemi.

E ngākau whakahī ana Te Mātāwai i ā mātou kaitono haumitanga, e mahi tonu nei ki te whakapakari i tō rātou āheinga ki te hoahoa kaupapa me te huawaere i te akoako i ngā whānau. Kei te kaha ake te ngākau māia o ngā kaitono, me te hoki mai o tō rātou kohara nui ki tō mātou Tari i a rātou ka hora i ngā hōtaka e ārahi ana rātou rere noa i ngā kāhui.

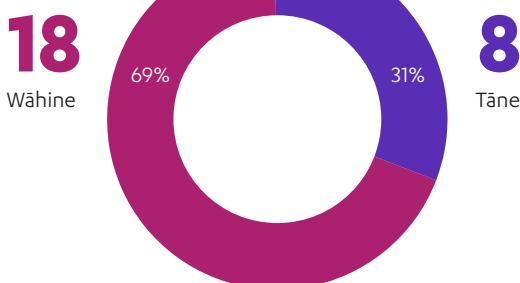
6. Tari o Te Mātāwai

TE TATAU O NGĀ KAIMAHI

I te 30 o Pipiri 2023

26 **22**
2023 2022

IRA

TE MOMO KIRIMANA

22 **4**
Tūnga pūmau Tūnga taupua

TŪRANGA KAIMAHI

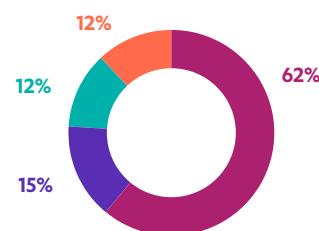
5
Whakahaere
20
Mātanga/hangarau
1
Tautoko

KO Ā MĀTOU KAI MAHI HE:

23 **3**
Māori Tauwi

TAIPAKEKE RERE I NGĀ KAIMAHI

- 20–30 te pakeke
- 31–40 te pakeke
- 41–50 te pakeke
- 51+ te pakeke

TE TAUMATA MATATAU KI TE REO MĀORI E TOHU ANA Ā MĀTOU KAIMAHI

Te Noho Kaituku Mahi Papai

E ngākau pūmau ana Te Mātāwai ki te noho kaituku mahi papai me te waihanga anō i tētahi taiao mahi e haumaru ana, e hauora ana mō te katoa o ngā kaimahi. E mōhio ana mātou ki te hiahia kia āta tiakina ā mātou kaimahi me tō rātou oranga. Kua takoto mai tēnei ki ngā kaupapahere kia whakaatuna ai kei mua rawa tō rātou hauora me tō rātou oranga. Ko te mea nui kē, kia taunakitia tēnei i ngā hui kaimahi me ngā kōrerorero whānui i waenga i ngā aropā me ngā kaiwhakahaere. Ko te manaaki i te whānau, he manaaki i te kaimahi, he manaaki hoki i Te Mātāwai.

E rite ana te arotakea o ā mātou kaupapahere kia āta ū ai ki ngā tikanga o te ture, kia hāngai anō ki Ngā Mātāpono⁷ a Te Mātāwai.

Ara Whiwhi Mahi Tautika

E uaratia ana e Te Mātāwai te tangata me tana pūmau ki ngā mātāpono o te ara whiwhi mahi tautika mō ngā kaimahi katoa me te hunga tērā ka noho kaimahi mā mātou⁸. Ahakoa pēhea, ka kopoua e Te Mātāwai te tangata kei a ia ngā pūkenga tika ahakoa te tūranga e whakakīa ana, ka utu ai, ka whakangungu ai, ka whanake, ka arohaehae i runga i te whakatoihara kore.

Kimi Kaimahi

Ka pūmau Te Mātāwai kia noho kaituku mahi papai ia, kei te pūtake o tā mātou kaupapahere kimi kaimahi ko tētahi tukanga tōkeke e puata ana ki te katoa. Ka arotahi tā mātou kimi kaimahi ki te kaimahi e autaia tonu ana te taumata reo Māori, te pūkenga ahurea, me te pūmanawa hangarau mātanga. E mōhio ana Te Mātāwai ki te uara me te whakatinanatanga o ngā pūkenga nei, ina koa kia torotoro ā mātou kaimahi ki ngā whānau reorua, reo kotahi rānei o te hapori nō ngā momo hīkoitanga katoa o te porihanga.

E hiranga ana te āhei o ā mātou kaimahi ki te mahi hei tā te ngaio i runga anō i te tikanga ahurea, e hangaia ai tētahi wairua mahana, e ngākau tuwhera ana, e tau ai te wairua o te whānau, e ngākau māia ai ina toro mai ki Te Mātāwai

Taiutu

Ka whai Te Mātāwai ki te kukume mai me te pupuri tonu i te tangata pai katoa mō te tūranga. Waihoki, ka utua e mātou te utu e rite ana ki tā te mākete i tohu ai mō ngā tūranga katoa, ka rite tonu hoki te arotakea o ngā taiutu.

Whakaweti, Whakatīwheta, Whakatoihara

Kua noho mai he kaupapahere ki Te Mātāwai hei kaupare atu, hei whakatikatika i te whakaweti, te whakatīwheta me te whakatoihara i te wāhi mahi, ki te whakatairanga anō i te taiao mahi haumaru, hauora.

Oranga

Ka pūmau Te Mātāwai ki te wāhi mahi e haumaru ana, e whakawaiū ana, e hauora ana mā te whakarato pae ārahi kaha, te atawhai hononga mahi papai, me te āta whai kia tuawhiti ngā kaupapahere me ngā tikanga mahi. Ko ētahi tikanga hei whakatairanga i te oranga ko te tautoko kaimahi kia rite tonu te tirohia o ngā karu me te rongoāhia ā-tau mō te rewharewha. E wātea tonu ana te āhei atu a ngā kaimahi ki te Hōtaka Āwhina Kaimahi (EAP) ki te hiahitia. Ka tautokohia, ka whakatenatena tonuhia ngā kaimahi kia whai wāhi atu ki ngā tūmahī whakatairanga i te noho hauora. Kua hangaia tētahi Ohu Hauora ki te para huarahi kē mō te whakaara i te māharahara o te kaimahi i te taha o te māngai kaimahi. Ka āwhina hoki te tākaro netipōro tarāwhare i ia wiki me te whakaharatau waiata i te torowhānui o te oranga o te kaimahi. Ka whai tonu Te Mātāwai ki te kauawhi taha ahurea i ngā wāhi ka taea.

7. Uara o Te Mātāwai

8. E herea ana Te Mātāwai i raro i te Human Rights Act 1993 me te Employment Relations Act 2000.

Pūrongo Tutukinga

Rohenga Pūtea

I whakawhiwhia Te Mātāwai ki te \$14.817 miriona i ngā Rohenga Whakatau Tata mō te 'Whakarauora Reo mō te Whānau, te Hapū, te Iwi me te Haporī'.

E whai ana te rohenga pūtea nei kia tutuki te kokenga ki te whanaketanga me te whakarauoratanga o te reo Māori i ngā kāinga me ngā hapori mā roto i te:

- > Whakahaere i Te Mātāwai, tae atu ki te whakatutuki i āna kawenga ā-ture.
- > Whakarato i te hautūtanga, ki te kawekawe me te tuku kupu ārahi ka tautoko i a ngāi Māori ki te whai kia tiakina, kia toitū, kia tipu tonu ō rātou reo hei whakamahi rere noa i ngā whānau, ngā kāinga me ngā hapori.
- > Tautoko i ngā kaupapa ka arahina e te hapori e whai ana ki te whakahoki ake me te whakapūmau i te reo Māori hei reo ūkaipō i roto i te whānau Māori, te kāinga me te hapori.

Kei raro nei tā mātou pūrongo i ngā tutukinga ki ngā inenga e pā ana ki te whakawhiwhinga pūtea nei.

Aromātaitamga Tutukinga	2021/22	2022/23	
100 % o ngā pūtea a Te Mātāwai mō te rangahau me te haumitanga ka tohaina i runga i ngā paearu i whakaaetia e te Poari	E tohaina tonuhia ana ngā pūtea mō te rangahau me te haumitanga i runga i ngā paearu haumi i whakaaetia, āpitī atu ki ngā tono kua pānui tūmatanuitia mō te whakapuaki hiahia me te aromātaitia o ngā tono ki te Rārangi Take Tōmua mō te Rangahautanga Rautaki a Te Mātāwai.	I tutuki	I tutuki
65% o ngā whānau i tirohia i kīake kua rahi ake ngā huarahi e rangona ai, e whakamahia ai te reo Māori i runga i te whai wāhi ki ngā kaupapa e tautokohia ana e Te Mātāwai ⁹	I whanaketia e Te Mātāwai tētahi putunga raraunga hei tautoko i ngā tātaritanga o te pārongo i kohia i ngā tukanga pūrongo haumitanga aro whānui. 82% o ngā kirimana kua whai painga ki ngā huarahi e rangona ai e whakamahia ai te reo Māori. ¹⁰	I tutuki	I tutuki

Kirimana hoko – tā mātou whakaaetanga ki te Minita Whanaketanga Māori

E takoto mai ana ki tēnei wehenga tā mātou pūrongo tutukinga ki ngā tutukinga e toru kei roto i tā mātou Kirimana Hoko ā-tau. E whakahau ana te Ture Reo Māori 2016 kia noho mai tētahi Kirimana Hoko ki te Minita Whanaketanga Māori. E whakamārama ana te whakaaetanga nei i ngā mahi me tutuki me te āhua o te ine i ngā tutukinga a Te Mātāwai, e aromātaitia ai, e pūrongohia ai te kokenga i ia ono marama.

E hāngai ana ngā tutukinga e toru ki ā mātou takiwā arotahi e toru o te Kāinga, te Hapori, me te Iwi; Te Tuku; me Te Matatū. Kei raro nei te whakarāpopotonga o ngā taipitopito mō ia tutukinga.

9. He mea panoni te ūrau o 2022/2023 mai i te 60% ki te 65% kia tika rawa ake mō te nui me te hāngai o te tūāmahi.

10. I ahu mai tēnei i te tautuhia o ngā kirimana i oti i te tau pūtea 2022/23 i whakahaere i te akoranga reo, te kura reo me te wānanga hei tūmahi kirimana.

Kāinga, hapori me te iwi

Ka uru atu ki tēnei tutukinga te haumi i ngā kaupapa reo, ngā tūmahi, te kaupapa rangahau me te rauemi ka whanake i tā mātou tauira mō te whānau me te hautūtanga hapori ka whai painga anō ki ā mātou takiwā tutukinga e rima o te Oranga o te Whānau, te Rumaki, te Reo Tuku Iho, te Kōkiritanga Reo me te Tuakiri.

WHIWHINGA KARAUNA	\$9,687,000
WHIWHINGA HUAMONI	\$-
ĒTAHI ATU WHIWHINGA	\$-
TAPEKE WHIWHINGA	\$9,687,000
TAPEKE WHAKAPAUNGA	\$11,788,181
HEMIHEMI / TAREPA	\$(2,101,181)

Kāinga, Hapori me te Iwi

Tutukinga 1.1

Ngā hua o te whakarato haumitanga, pārongo, me te kupu ārahi i te toro mai a ngā whānau ki Te Mātāwai.

Inenga Tutukinga & ngā Paerewa

Ngā pūrongo hauwhā e whakarato ana i ngā tātaringa e auau ana te whakaheretia mō ngā mahi haumi, hei tauira, ngā paetīmata me te ine i te rahi o ngā pākahatanga, ngā kauneketanga me ngā painga e puta ana i ā mātou haumitanga mō te īhua ki ia tutukinga:

- > te whānau, te tangata takitahi, te whakamahia, te kōrerohipa, me te akohia o te reo
- > whaitua rumaki (te rahi me te momo)
- > te īhua o te tuku ihotanga
- > te īhua o ngā kāhui hapori me ngā whatunga
- > te kaha me te whakamahia o te reo ī-iwi.

I whiwhi te Poari i te pūrongo hauwhā me te whakarato a ia hauwhā i tētahi aronga kē e whakaahua ana i te tūāhaere motuhake o te hurihangā tūmahi haumitanga. I arotahi te hauwhā whakamutunga ki te tātaritanga o ngā hōtaka 186 i oti rere noa i te tau pūtea koia nei kei te pūtake mō te whakarite i te paetīmata tuarua.

Kāinga, Hapori me te Iwi Tutukinga 1.2

Te whakakaha ake i te whatunga ā-hapori me te whakaratonga.

Inenga Tutukinga & ngā Paerewa

- > 100% o ngā Kāhui kua whai pou reo.
- > 100% o ngā Kāhui kua whai kaiāwhina.
- > Kia manaakitia tētahi Taumata Reo mō ngā toa reo (i kawea mai tēnei i te 2021/22).

Tūnga I Tutuki Tētahi Wāhanga

E noho mai ana ngā Pou Reo nei ki te hapori me tō rātou tino hiranga ki ngā mahi whanake i te āheinga me te raukaha rere noa i ngā rohe. E noho mai ana tētahi Pou Reo ki ngā kāhui katoa, tokorua ngā Pou Reo kei te āwhina i Te Tai Tonga, me tā mātou mahi i tēnei wā tonu ki te whakatū Pou Reo tuarua hei tautoko i Te Reo Tukutuku. Kua whakakotahitia e Te Tai Tokerau me Te Tai Rāwhiti ngā mahi a te Pou Reo me te Kaiāwhina.

Taka rawa ki te 30 o Hune 2023, kua noho mai he kirimana kaiāwhina ki ētahi Kāhui e ono, me te haere o ngā whiriwhiringa ki te whakaotī i te whakahounga o ngā kirimana mō ngā Kāhui e rua e toe ana. He tūranga tōrua tō te Kaiāwhina mō Te Tai Tokerau, e pēnei ana anō mō tētahi o ngā kaiāwhina tokorua mō Te Reo Tukutuku, e

whakakotahitia ai ngā mahi tautoko taha whakahaere (ki te Pae Motuhake) ki ngā mahi a te Pou Reo (ratonga tautoko taha reo mō te kāhui). Koinei anō te īhua ki te tūranga tōrua i Te Tai Rāwhiti me te kirimanahia o tētahi Pou Reo/Kaiāwhina hou ki te tūranga nei i te tīmatanga o Hūrae.

I te Noema ka manaakitia e mātou te Komiti Kaha ki te Novotel i Tāmakimakaurau. 127 ngā toa reo i tae ake pērā i ngā mema o te Poari ki ngā mema o ngā Pae Motuhake, te Pou Reo me te Kaiāwhina, te kaitono me ētahi atu o ngā whānau me ngā kaimahi.

I te mahi tahi ki te Komiti Kaha, ka hangaia tētahi raupapa īpāho hou i te wā i reira ngā “toa reo”.

E tohu ana ngā kōrero i hoki mai i te whai painga o te hui ki te pikī ake o te horahia o te mātauranga, te whatu hononga hou me te noho ā-whānau ki te rangatohe whakarauora i te reo Māori. E whai ana te Poari ki te whakahaere i tētahi atu ā te 2023.

Kāinga, Hapori me te Iwi Tutukinga 1.3

Kia kaha ake te totoro me te whai wāhi ake a ngā whānau ki ngā huihuinga a Te Mātāwai.

Inenga Tutukinga & ngā Paerewa

- > Kia whakahaeretia tētahi kōkiritanga whakapuaki hiahia kia toro ai ngā whānau me ngā hapori ki te hōtaka rangahau e arahina ana e te Kāhui.
- > Kia rahi ake ngā kaiwhakarato kua rēhita mai.

Tūnga I Tutuki

I pai te rere tahi o te kōkiritanga rangahau i arahina e ngā Kāhui ki ētahi atu hui i arahina e ngā Pae Motuhake i tū i tēnei tau pūtea. I kaha tonu te arohia o ngā huarahi rangahau e arahina ana e ngā Kāhui. E rua ngā tāpaenga kua oti te whakariterite mai kei tā mātou “pae mataora” i te paetukutuku a Te Mātāwai.

Tirohia te <https://www.tematawai.maori.nz/en/research-and-evaluation/expression-of-interest/>
Ka haere te kōkiritanga ki te paunga o Hepetema 2023. E 371 te rahi ake o ngā kaiwhakarato kua rēhita mai i te katinga o te rauna rēhita i te 31 o Hānuere 2023

Te Tuku

Ka uru atu ki tēnei tutukinga te whanakehia me te whakatinanahia o ngā ratonga, te pārongo, te mōhioranga, me te raraunga tautoko i ngā whāinga a te Maihi Māori, i ngā wāhi e hāngai ana, ngā whāinga a Te Whare o Te Reo Mauriora.

WHIWHINGA KARAUNA	\$5,000,000
WHIWHINGA HUAMONI	\$489,586
ĒTAHI ATU WHIWHINGA	\$-
TAPEKE WHIWHINGA	\$5,489,586
TAPEKE WHAKAPAUNGA	\$6,307,236
HEMIHEMI / TAREPA	\$(817,650)

Te Tuku

Tutukinga 2.1

Kia whakaritea, kia tautokohia ngā hiahia whanaketanga taha āheinga a Te Mātāwai.

Inenga Tutukinga & ngā Paerewa

Kia oti te arotakenga a te Poari kia koke anō ngā tūtohunga i whakaaetia mā roto i tētahi mahere mahi

Tūnga

I Tutuki Tētahi Wāhanga

I oti i te Poari tana arotakenga i te hui mahere rautaki o te Oketopa. Kei te whāia tonuhia ngā mahi i ara ake i te arotakenga.

Te Tuku

Tutukinga 2.2

Kia kitea ngā mahi hautū a Te Mātāwai rere noa i te rāngai.

Inenga Tutukinga & ngā Paerewa

Kia pānuitia e ngā hauhiko auau a ngā Hoa-Toihau ngā mahi a te Poari ki ngā hapori.

Tūnga

I Tutuki

He raupapa hauhiko ataata ngā ataata whakahou kōrero a Te Mātāwai i hangaia ki te whakamārama i ngā mahi a te poari me te tari ki ngā hapori e whakakanohi ana, e whakaratoa ana e mātou.

Ko Mātai Smith, mema o te Poari o Te Mātāwai te kanohi o ngā ataata nei, he tohunga ia ki te kōrero ki ngā hapori mō ngā mahi a te Poari i runga i te whai tikanga me te mārama. Kumea ana e ngā hauhiko ataata nei te whakaaturanga e 88,000 mai i te tukua o te ataata tuatahi i te Hepetema 2022.

Te Tuku

Tutukinga 2.3

Kia haumitia te kaupapa rangahau me te aromātaitanga. Kia kohia, kia whakahaeretia, kia pūrongotia te pārongo, te mōhioranga me te raraunga. Kia kaha ake te whakapāpā me te whakarato pārongo mā te hunga whai pānga katoa.

Inenga Tutukinga & ngā Paerewa

- > Kia whakamahia te taputapu hou mō te ine nekehanga kauriki.
- > Kia horahia, kia āhei atu ngā whānau ki ngā tauira whakamahere reo mā te whānau.
- > Kia whakatinanahia ētahi rautaki whakapāpā ā-motu, kia rua neke atu ngā kōkiritanga ka oti i te 2022/23.
- > Kia āhei ngā hapori ki te whakakotahi i a rātou i ngā hui e arahina ana e te Pae Motuhake

Tūnga I Tutuki

Ko te rangahautanga takamua, takamuri te taputapu ine nekehanga kauriki i tohaina, e tohaina tonuhia ana ki ngā Kaitono hei whakamahi, hei pūrongo mā rātou. E rua ngā whāinga o te rangahautanga takamua, takamuri. Ka hopukina te reo o te tangata whai wāhi atu me te ine anō i te nekehanga kauriki rere noa i ā mātou haumitanga i te Kāhui. Mā konei e āhei ai Te Mātāwai ki te aroturuki me te aromātai i te kokenga atu ki te whakatutuki i āna tutukinga e rima.

Taka rawa ki te 31 o Tihema 2022, 1346 katoa te hunga i whai wāhi atu ki te rangahautanga takamua.

Kua whanaketia e Te Mātāwai ētahi tauira mahere reo e aro ana ki te whānau me te hapori. E tautokohia ana ēnei ki te pātai ārahi me te kupu ārahi ko te taunakitanga kei te tūāpapa hei āwhina i ngā whānau me ngā hapori ki te whanake i ā rātou ake mahere reo. Ka kitea ngā tauira i tā mātou paetukutuku¹¹.

I whakawāteahia anō ngā tauira nei ā-kape mārō i tā mātou koropū i Te Reo ki Tua ki Heretaunga i te Hepetema 2022, ka whakahaeretia ētahi hui ki ngā mema o te whānau ki te tuku i ētahi atu kōrero mō te whakamahere reo mā te whānau.

Kitea ana i te rautaki Whakapāpātanga ā-Motu te kōkirihi o ētahi kōkiritanga motuhake e toru:

- > Whakaatuhi ana e te rangahau whakapūaho a Te Ataarangi te ataata pāhopori whai taurima i whakairia mō te toru wiki i te Oketopa me te whakamārama anō i te hiranga o te toa reo ki te rangatohe whakarauora.
- > Whakamāramahia ana te kōkiritanga o Kia ūkaipō tō mātou whakakitenga, e whai ana ki te whakatipu i te noho mātau pū ki Te Mātāwai me āna mahi. E toru wiki te roa o te kōkiritanga i te 26 o Oketopa, ka whakamahia ko ngā hongere pāhopori, te pānui o mua i te kiriata, te irirangi ā-iwi, me te papapānui korahi.
- > I whai te kōkiritanga Haumitanga ki te whaiwhai haere i ngā rēhitatanga me ngā tono mō tā mātou rauna haumitanga 2023. I whakaaturia e tēnei o ngā kōkiritanga ētahi tīpakonga ataata 12 me tētahi raupapa āhua o tētahi rōpū tamariki o tētahi whānau e kōrero ana mō te panonitia o ngā mahi o ia rā i te kaha ake o te kōrero i te reo. I whakakanohitia anō te kōkiritanga nei e Mātai Smith, mema o te poari o Te Mātāwai.

I whakahaeretia e Te Tai Hau-ā-uru tētahi hui taumata, Te Matoe o te Reo, ki Ōtaki i tokomaha tonu nei te hunga i tae ake. I āhua 50 te hunga i tae ā-tinana atu, neke atu i te 60 i toro atu ki te ipurangi.

¹¹. <https://www.tematawai.maori.nz/mi/research-and-evaluation/language-plan-for-the-community/>

Te Whare o Te Reo Mauriora

Ka uru atu ki tēnei tutukinga te whanakehia me te whakatinanahia o te ratonga, te pārongo, te mōhioranga, me te raraunga hei tautoko i ngā whāinga a te Maihi Māori, i ngā wāhi e hāngai ana, ngā whāinga a Te Whare o Te Reo Mauri Ora.

WHIWHINGA KARAUNA	\$130,000
WHIWHINGA HUAMONI	\$-
ĒTAHI ATU WHIWHINGA	\$-
TAPEKE WHIWHINGA	\$130,000
TAPEKE WHAKAPAUNGA	\$150,683
HEMIHEMI / TAREPA	\$(20,683)

Te Whare o te Reo Mauriora

Tutukinga 3.1

Kia pūrongohia ngā whakatutukinga mahi kei te Kirimana Hoko ki Te Minita Whanaketanga Māori.

Inenga Tutukinga & ngā Paerewa

Kia whakatakotohia e Te Mātāwai ētahi pūrongo e rua mō tana kokenga ki ngā tutukinga kua takoto mai ki tēnei Kirimana Hoko. Kia tāpaea ngā pūrongo i mua i te:

- > 28 o Pēpuere 2023
E pā ana ki tētahi tauākī tūnga ahumoni me ngā mahi ahumoni-kore i tutuki atu i te 1 o Hūrae – 31 o Tihema 2022 me nga tutukinga taurangi o te Kirimana Hoko 2021/22 i whakaroahia ki tēnei Kirimana hoko o te 2022/23 i oti i mua i te 31 o Tihema 2022.
- > 31 o Hūrae 2023
E pā ana ki ngā tutukinga atu i te 1 o Hānuere – 30 o Hune 2023.

I tāpaea e Te Mātāwai ētahi pūrongo tutukinga e rua ki te Te Minita Whanaketanga Māori. Kua whakamāramahia e Te Mātāwai āna kokenga ki ngā tutukinga kua takoto mai ki te Kirimana Hoko 2021–2022.

Kia mōhio mai: He mahi me tutuki te hui a te Komiti Kaha i tū i te 10–11 o Noema 2022 i whakaroahia mai i te Kirimana Hoko 2021–2022.

Te Matatū

Tutukinga 3.2

Kia tutuki āna mahi i raro i Te Ture mō te Reo Māori 2016.

Inenga Tutukinga & ngā Paerewa

- > Kia kopoua ētahi mema tokowhā o te tokowhitu ki te Poari o Whakaata Māori ina wātea mai he tūranga.
- > Kia tukua ētahi tautapanga e rua (2) neke atu ki Te Minita Whanaketanga Māori mō ngā tūranga ka wātea mai ki ngā Poari o Te Taura Whiri i te Reo Māori me Te Māngai Pāho ina tonoa.
- > Kia tukua tana Pūrongo ā-Tau ki Te Minita Whanaketanga Māori hei tāpae māna ki te Pāremata i te wā ka taea, engari i roto i te 6 marama i mua i te paunga o te tau ahumoni.
- > Kia toro ki a Whakaata Māori e tūturu ai te whakaatu a āna tuhinga haepapa i te wāhi ki a rātou ki te tautoko i ngā whāinga a te Maihi Māori.

Tūnga I Tutuki

Kua ea i Te Mātāwai āna kawenga katoa i raro i Te Ture mō te Reo Māori 2016:

- > E whā ngā kopounga a Te Mātāwai kua noho mai ki Whakaata Māori. I kopoua a Reuben Collier rāua ko Whetu Fala i te Ākuhata 2022. Kua tukua he reta ki te Minita Whanaketanga Māori me te Minita Tahua mō te whakaroa i te wā ki a Pita Lucas, kia noho tonu ia ki te Ākuhata 2026.
- > I tukua he rārangī e 21 ōna ingoa ki te Minita Whanaketanga Māori i te Ākuhata 2022. E āhei ana te Minita ki te whiriwhiri ingoa kei te rārangī kua whakarōpūhia mō tētahi Poari e hāngai ana ki ngā pūkenga o te tangata e tautapangia ana.

- > I tukua e Te Mātāwai tana Pūrongo ā-Tau 2021/22 ki te Minita Whanaketanga Māori i te 22 o Tihema 2022.
- > I whakaaetia e Te Mātāwai te Tauākī Whakamaunga Atu a Whakaata Māori i te Hune 2023, me te koronga kia mahi ngātahi tonu ki te whanake inenga mō te whakamahia o te reo hei wāhanga o te arotakenga whānui i te Anga Tutukinga o Te Huapae.
- > E māha ana mātou kei te whakaata te SOI i te wāhi ki a Whakaata Māori ki te tautoko i ngā whāinga o tēnei wā a te Maihi Māori.
- > I hui tō mātou Poari ki te Poari o Whakaata Māori i te 6 o Āperira 2023 kia tānekaha ai te hononga, kia whakamāramahia ai ngā tūmanako haere ake nei.

Te Matatū Tutukinga 3.3

Kia whakatauiratia te Hautūtanga i ngā mahi whakarauora i te reo Māori.

Inenga Tutukinga & ngā Paerewa

- > Kia whakahaeretia tētahi Rūnanga Reo.
- > Kia whakatairangahia te tūnga kaupapahere o Te Mātāwai ki te whakarato māramatanga, ārahitanga rere noa i Te Whare o te Reo Mauriora.
- > Kia parahia he huarahi mō te Poari ki te hora i te ahunga, i ngā take matua, me ngā pākahatanga o ngā mahi a Te Mātāwai.
- > Kia āta whai wāhi tonu ki te Rōpū Kaupapa Rangahau Pānga Tahi o Te Whare o te Reo Mauriora ka mahi ngātahi tonu ai ki Te Taura Whiri i Te Reo Māori mō te aroturukitanga whānui me te anga aromatawai mō te Whare.

Tūnga I Tutuki

I whakahaeretia e Te Mātāwai te Rūnanga Reo, i tū ki Matangireia i te Whare Pāremata i te 15 o Noema 2022. I tae ake ētahi Minita me ētahi mema o te Poari, ka kōrerohia te kawa me ngā ritenga mō tēnei huihunga me te mahi ngātahi. I te hui, ka pōhiritia Te Mātāwai e Hon Peeni Henare kia haere ake ki te hui a te Rūnanga Toihau ā-lwi i te wiki o muri mai, ka haere ake ētahi kaimahi tokowhā o Te Mātāwai me tētahi o te Poari.

Ka whakatairangahia te tūranga i Te Mātāwai i ngā wānanga katoa e hui tahi ai te poari me ngā kaimahi ki te hunga whai pānga o waho, hei tauira, te Rūnanga Reo, Te Papa Kōrero, me Te Tokomatua.

Ngā tāpaenga kōrero a ngā Hoa-Toihau me te Tumu Whakarae i tēnei wā pūrongo:

Te Ora o te Whānau

I pōhiritia Te Mātāwai e Hon. Peeni Henare kia tae ake ki te wānanga nei i tū ki te Novotel Hamilton i te 21-22 o Noema 2022. Ko te whāinga o te hui, i manaakitia nei e te Pou Tangata, peka o te Rūnanga Toihau ā-lwi o te Motu, ko te whanake mahere mō te motu kia tutuki ai Te Ora o te Whānau. I kōrero te mema o te Poari, a Haki Tuaupiki, mō te hononga i waenga i te whakarauorahia o te reo me te whānau ora. I para huarahi te wānanga ki te whakaatu i te pākaha o ngā mahi a Te Mātāwai me te whakakaha ake i te kitea ūnā i tēnei rāngai.

Te Tekau Tau ki te Ao mō ngā Reo Iwi Taketake a UNESCO

I haere ngā Hoa-Toihau o Te Mātāwai ki te whakarewatanga i tū ki Parihi i te Tihema 2022, hei kanohi mō te mahi tahi a Te Mātāwai ki te Karauna ki te whakarauora i te reo.¹²

12. Tirohia te wehenga ki Te Whare o te Reo Mauriora mō ētahi atu kōrero.

Komiti Whiriwhiri Take Māori

Waingōhia ana te Poari o Te Mātāwai me ngā kaimahi ki te hui atu ki te Komiti Whiriwhiri Take Māori i te 20 o Maehe ki te kōrerorero i ngā mahi a Te Mātāwai ki te whakarauora i te reo Māori.

Ko te aronga o te hui ko te whakapai ake i ngā āhuatanga e tutuki ai te mahinga tahitahitanga tūturu; i te mōhio ki te piki o te hiahia o ngā whānau ki te whakarauora i te reo me te kōpaka o te rohenga pūtea \$14m o tēnei wā ki te mahi i ngā mahi, me te hiahia anō kia panonitia te ture kia pai ake ai ngā painga ki ngā iwi me ngāi Māori. I tae atu ētahi mema o Reipa, o Nāhinara, o te Pātī Kākāriki me te Pātī Māori.

Hui a te Poari ki te Poari

Hui a te Poari ki te Poari o Whakaata Māori (6 o Āperira 2023) me te Poari o Te Taura Whiri i te Reo Māori (16 o Mei 2023).

Hui Taumata a Uhi Tai – 8 o Hune 2023

He hui tēnei i manaakitia e te Maihi Karauna i tāpae kōrero ai a Poia Rewi me Ria Tomoana mō te whai uara o te mahi tahi rere noa i Te Whare o te Reo Mauriora.

Te Rōpū Kaupapa Rangahau Pānga Tahi o Te Rangakura

Ka tae ake ko ētahi umanga o roto i Te Whare o Te Reo Mauriora.¹⁰ I āta whai wāhi atu Te Mātāwai ki Te Rangakura i tana haere ki ngā hui katoa me te whai wāhi atu ki te whakariterite me te whakatinana i ngā Kaupapa Rangahau Pānga Tahi. I whai wāhi atu Te Mātāwai ki te arotakenga o ngā Tikanga Whakahaere. I whai wāhi atu hoki Te Mātāwai ki te titiro anō ki ngā mema, me te aha, uru mai ana a Te Manatū Taonga ki te ropū.¹¹

10. Ko ngā umanga ko Te Pūni Kōkiri, ko Te Taura Whiri i te Reo Māori, te Manatū Taonga, Te Mangai Pāho, Whakaata Māori, Te Tāhu o Mātauranga, me Tatauranga Aotearoa.

11. Tirohia te wehenga ki Te Whare o te Reo Mauriora mō ētahi atu kōrero.

Tauākī Noho Haepapa 2022/23

He pīkaunga kei te Poari o Te Mātāwai ki te whakatakoto i ngā tauākī pūtea me te tauāhī mō ngā āhuatanga kei tua o pūtea i tutuki i Te Mātāwai, tae atu ki ngā whakataunga o roto.

Kei te noho haepapa anō ki ngā pārongo taha mahi ka horahia e Te Mātāwai i te mutunga o te tau i raro i te wāhanga 27 o te Ture mō te Reo Māori 2016.

He kawenga anō kei runga i te Poari ki te whakatū, ki te ū anō hoki ki tētahi pūnaha whakataki tarāwhare e kitea atu ai āe, e tika ana, e pono ana ngā mahi pūrongorongo pūtea.

E ai ki tā te Poari, whakaata tika ana ēnei tauākī pūtea me tēnei tauākī mō ngā āhuatanga kei tua o pūtea i te tūnga pūtea me ngā mahi i kawea e Te Mātāwai i te tau ka mutu i te 30 o Hune 2023.

Reikura Kahi
(Hoa-Toihau)

Bernie O'Donnell
(Hoa-Toihau)

Te Pūrongo a Te Kaitātari Kaute Motuhake

Ki te hunga pānui i ngā Tauākī Pūtea me ngā Mōhiohio Whakatutuki a Te Mātāwai mō te tau i mutu ai i te 30 o Pipiri 2023

Ko Te Mana Arotake te kaitātari kaute o Te Mātāwai. Nā Te Mana Arotake ahau, a Brent Kennerley, i kopou ki te whakahaere mā te whakamahi i ngā kaimahi me ngā rawa a Grant Thornton New Zealand Audit Limited, i te tātari kaute o ngā tauākī pūtea me ngā mōhiohio whakatutuki, tae atu ki ngā mōhiohio whakatutuki mō tētahi pūtea, a Te Mātāwai mōna.

Tō mātou whakaaro

Nā mātou i tātari:

- > ngā tauākī pūtea a Te Mātāwai i ngā whārangī 94 ki te 107, kei roto ko te pūrongo o te tūnga pūtea i te 30 o Pipiri 2023, te tauākī o ngā whiwhinga me ngā whakapaunga whānui, te tauākī o ngā panoni tūtanga me te tauākī kapewhitī mō te mutunga o te tau i taua rā me ngā tuhipoka o ngā tauākī pūtea tae atu ki tētahi whakarāpopotonga o ngā kaupapa here mahi kaute me ētahi atu kōrero whakamārama; me
- > ngā mōhiohio whakatutuki a Te Mātāwai i ngā whārangī 78 ki te 86.

Ko tā mātou whakatau:

- > e whakaata tika ana ngā tauākī pūtea:
 - i ngā āhuatanga kikokiko katoa:
 - te āhua o te pūtea i te 30 o Pipiri, 2023; me
 - āna mahi whakahaere pūtea me ngā kapewhitī mō te tau i mutu i taua rā; ā,
 - e ū ana ki tikanga mahi kaute whānui i Aotearoa e ai ki te Kaupapa Whāki Ririo mō ngā Paerewa Hinonga Painga Tūmatanui; ā,
- > e whakaata tika ana ngā mōhiohio whakatutuki mō te tau mutunga o te 30 o Pipiri 2023:

- i ngā āhuatanga kikokiko katoa, mō tēnā, mō tēnā kātū o ngā putanga me pūrongo:
 - i ana paerewa whakatutuki i oti rawa ki ērā i matapaetia, kei roto i te tauākī o ngā tūmanakohanga whakatutuki mō te tau pūtea; ā,
 - i ana whiwhinga tūturu me ōna whakapaunga putanga i oti rawa ki ērā i matapaetia, kei roto i te tauākī o ngā tūmanakohanga whakatutuki mō te tau pūtea; ā,
- e whakaatu tika ana i ngā āhuatanga kikokiko katoa, mō ngā pūtea:
 - ko tērā i tutuki ai i te pūtea; ā
 - ngā whakapaunga tūturu, ngā whakapaunga haupū rawa rānei i oti ki ngā whakapaunga, ngā whakapaunga haupū rawa rānei i tāpuitia, i matapaetia rānei; ā,
- ka tautuku ki ngā ngā ritenga tātari kaute ko te tikanga e whakaae whānuitia ana i Aotearoa.

I tutuki tā mātou tātari kaute i te 31 o Whiringa-ā-nuku, 2023. Koia nei hoki te rā i whakaputaina ai tēnei whakatau.

Kei raro nei ngā whakamārama mō te pūtakenga mai o te whakatau nei. Hei tāpiri atu, e rārangī ana ngā kawenga a te Poari me ā mātou kawenga e pā ana ki ngā tauākī pūtea me ngā mōhiohio whakatutuki, ka tuku kōrero mō ētahi atu mōhiohio, ā, ka whakamārama i tō mātou motuhaketanga.

Te Pūtake mō tā mātou Whakatau

He mea whakahaere te arotakenga i runga anō i ngā Paerewa Arotake a te Kaitātari Matua, kei roto nei e mau mai ana ngā Paerewa Arotake o te Ao (ki Aotearoa) i tukuna e Te Kāwai Ārahi Pūrongo Mōwaho. He whānui

ake te whakamārama o ā mātou kawenga i raro i aua paerewa i te wāhanga Ngā Kawenga kei roto i te wāhanga kaitātari kaute o tā mātou pūrongo.

Kua tutuki i a mātou ā mātou kawenga i raro i Ngā Paerewa Arotake a Te Mana Arotake.

E whakapono ana mātou kua riro mai ngā taunakitanga arotake e rawaka ana, e tōtika ana hei tūāpapa mō tā mātou whakatau arotake.

Ngā kawenga a te Poari e pā ana ki ngā tauākī pūtea me ngā mōhiohio whakatutuki

Kei te Poari te kawenga mō te taha ki te Hinonga ki te whakarite i ngā tauākī pūtea me ngā mōhiohio whakatutuki kua whakaatu tikahia, ā, e ū ana ki ngā tikanga kaute e whakaaetia whānuitia ana i Aotearoa.

Kei te Poari te kawenga mō aua whakahaere o roto e āhei ai ia ki te whakarite tauākī pūtea me ngā mōhiohio whakatutuki kāore rawa he hapa whaikiko i roto, ahakoa takea mai i te mahi māminga, he hapa pokerehū rānei.

Ina whakaritea ana ngā pūrongo pūtea me ngā mōhiohio whakatutuki kei te Poari te kawenga mō te taha ki te Hinonga ki te aromatawai mēnā he rawaka ngā rawa a te hinonga kia haere tonu hei pakihī. Kei te Poari anō hoki te kawenga mō te whāki, ina hāngai, i ngā take e pā ana ki te rawaka o ngā rawa kia haere tonu hei pakihī me te whakamahi i te kaupapa kaute o taua pakihī, engari rawa arā he takune ki te whakakore i te hinonga, te whakamutu rānei i ngā whakahaere, kāore he kōwhiringa rānei i tua atu i te whakakore, whakamutu rānei.

Ka hua ake ngā kawenga kei te Poari i te Ture Reo Māori 2016.

Ngā kawenga a te kaitātari kaute e pā ana ki te tātari kaute i ngā tauākī pūtea me ngā mōhiohio whakatutuki

Ko ā mātou whāinga he rapu i runga i te tūturutanga mēnā e wātea ana ngā tauākī pūtea me ngā mōhiohio whakatutuki i ngā kōrero hapa, ahakoa tinihangā, hē rānei, me te tuku i te pūrongo a te kaitātari kaute e takoto ai tā mātou whakatau.

Ko tēnei mea te whakatūturu whaitake he whakatūturu taumata teitei engari ehara i te kī taurangi mā te whakahaere i te tātari e ai ki Ngā Paerewa Arotake a Te Mana Arotake ka kitea i ngā wā katoa he hapa whaikiko mēnā kei reira tētahi. Ko te hapa whaikiko, he rahinga, he whākinga rānei e rerekē ana, e ngaro ana rānei, ā, ka hua mai peā i te mahi māminga, i te hapa pokerehū rānei. E whakaarohia ana te hapa whaikiko hei mea whaikiko mēnā, ahakoa takitahi, ahakoa tōpū, ko te tūmanako whaitake tērā tonu peā ka awea ngā whakatau a ngā kaipānui i muri i te pānui i aua tauākī pūtea me ngā mōhiohio whakatutuki.

Mō ngā mōhiohio tohatoha pūtea i pūrongotia i ngā tauākī pūtea me ngā mōhiohio whakatutuki, i herea ā mātou manatūnga ki te whakarite i ngā mōhiohio i whakaaetia ai i te tauākī o ngā tūmanakohanga whakatutuki a Te Mātāwai.

Kāore i arotakea te haumaru me ngā whakahaere o ngā whakaputanga tāhiko o ngā tauākī pūtea me ngā mōhiohio whakatutuki.

Hei wāhanga o te tātari e ai ki Ngā Paerewa Arotake a Te Mana Arotake, ka whakamahi mātou i te whakawā ngaio me te mau tonu ki te hokirua ngaio puta noa i te tātari. I tua atu:

- > Ka tautuhī mātou me te aromatawai i ngā mōrea o ngā kōrero hapa o ngā tauākī pūtea me ngā mōhiohio whakatutuki, ahakoa nā te tinihanga, nā te hē rānei, ka waihangā me te whakatinana i ngā tukanga tātari kaute e urupare ana ki aua mōrea, me te whai taunakitanga tātari kaute e rawaka ana, e tōtika ana hoki ki te tuku i tētahi pūtake mō tā mātou whakatau. He teitei ake te tūponotanga kāore e kitea he hapa whaikiko e ahu mai ana i te mahi māminga, i tērā e ahu mai ana i te hapa pokerehū, nā te mea ka whai wāhi peā ki te mahi māminga te mahi kūpapa, te tāwhai, ngā hapa mārire, ngā aweketanga, me te takahi i ngā whakahaerenga o roto.
- > Ka whai mōhiotanga mātou ki ngā whakahaere o roto e hāngai ana ki te tātari hei hoahoā tukanga arotake e hāngai ana ki ngā āhuatanga. Heoi anō, kāore e hoahoaina aua tikanga hei whakapuaki whakaaro ki te whaihua o ngā whakahaere o roto a Te Mātāwai.

- > Ka arotake mātou i te tōtikatanga o ngā kaupapa here mahi kaute me te whai take o ngā whakatau tata mahi kaute me ngā puakanga hāngai a te Poari.
- > Ka arotake mātou i te tōtikatanga o ngā mōhiohio whakatutuki kua pūrongotia ki tā Te Mātāwai tauākī o ngā tūmanakohanga whakatutuki me te pūtea.
- > Ka whakatau mātou i runga i te tōtikatanga o tā te Poari whakamahi i tōna kaupapa mahi tātari, ā, i runga anō i ngā taunakitanga tātari kua riro, mēnā kei reira he kumukumu whaikiko e pā ana ki ngā mahi me ngā āhuatanga ka whakaatu kāore pea e taea e Te Mātāwai te noho tuwhera tonu mō muri atu. Ki te whakatau mātou he kōrero ahurangi kei reira, e herea ana mātou ki te whakaatu i roto i tā mātou pūrongo tātari kaute i ngā puakanga hāngai i roto i ngā pūrongo pūtea me ngā mōhiohio whakatutuki, tērā rānei, ki te kore e rawaka rānei aua puakanga, ki te whakarerekē i tā mātou whakatau. E ahu mai ana ā mātou whakatau i ngā taunakitanga tātari kua riro tae noa ki te rā o tā mātou pūrongo kaitātari. Heoi anō, ka noho ngā takahanga, āhuatanga rānei ā muri atu he pūtake pea mō te katī, te hanumi rānei i Whakaata Māori.
- > Ka arotakehia e mātou ngā whakaaturanga whānui, hanganga me ngā mea katoa kei roto i ngā tauākī pūtea me ngā mōhiohio whakatutuki, tae atu ki ngā puakanga, ā, mēnā e tika ana te whakaatu a ngā tauākī pūtea me ngā mōhiohio whakatutuki i ngā tino tauwhitinga me ngā putanga ake.

Ka kōrero atu mātou ki te Poari mō te whānuitanga me te wā o te tātari kaute, i tua atu i ētahi atu take, me ngā kitenga nui o te tātari kaute, tae atu ki ngā hapa nui o ngā whakahere o roto ka kitea i roto i tā mātou tātari kaute.

Ētahi Atu Mōhiohio

Kei te Poari te kawenga mō ētahi atu o ngā kōrero. Kei roto i ērā atu mōhiohio ko ngā mōhiohio kei roto i te pūrongo ā-tau engari kāore i roto ko ngā tauākī pūtea, me tā mātou pūrongo tātari i whai ake.

Kāore e kapi i tā mātou whakatau mō ngā tauākī pūtea me ngā mōhiohio whakatutuki ērā atu mōhiohio, ka mutu kāore ā mātou whakatau ā-tātari kaute, whakaūtanga rānei mō ērā.

Mō te āhuatanga ki tā mātou tātari kaute i ngā tauākī pūtea me ngā mōhiohio whakatutuki, ko tā mātou kawenga he pānui noa i ērā atu kōrero. Nā tēnei, ka whiriwhiri mātou mēnā kāore i te tika ērā atu kōrero ki ngā tauākī pūtea me ngā mōhiohio whakatutuki, ko ngā mōhiotanga rānei i riro mai i te tātari kaute, i tētahi atu tikanga rānei kei te hapa te takoto. Mēnā, whai mai ana i ā mātou mahi, ko te whakatau he hapa whaikiko i roto i ērā atu mōhiohio, me pūrongo tēnā e mātou. Kāore i a mātou he mea hei pūrongo atu e pā ana ki tēnei.

Motuhaketanga

E noho motuhake ana mātou i Te Mātāwai, ā, e ai ki ngā whakaritenga tū motuhake a Ngā Paerewa Arotake a te Kaitātari Matua, kei roto ko te Paerewa Ngaio me te Matatika 1: *Te Tikanga Matatika Aowhānui mā Ngā Tohunga Whakatūturu (tae atu ki Ngā Paerewa Motuhake Aowhānui)* (Aotearoa) (PES 1) i tukua e Te Kāwai Ārahi Pūrongo Mōwaho.

I tua atu tō mātou kaha kaitātari, karekau ō mātou hononga, ō mātou pānga rānei, ki Te Mātāwai.

Grant Thornton New Zealand Audit Limited

Mō Te Mana Arotake

B Kennerley

Hoa

Te Whanganui-a-Tara

31 Whiringa-ā-nuku 2023

Whakamārama ki ngā tauākī

Ahumoni i te 30 o Hune 2023

1. Tauākī kaupapahere kaute mō te tau i mutu i te 30 o Hune 2023

1.1 Hinonga pūrongorongo

He hinonga ā-ture motuhake Te Mātāwai i whakatūria e Te Ture mō Te Reo Māori 2016. Ko te kaupapa matua a Te Mātāwai ko te whakarauora i te reo Māori, kaua te āta whai kia puta he hua ahumoni ki a ia. I runga i tēnei kua tohua Te Mātāwai he hinonga whai painga ki te iwi tūmatanui (PBE) kē ia mō ngā take pūrongorongo ahumoni. E pā ana ngā tauākī ahumoni a Te Mātāwai ki te tau i mutu i te 30 o Hune 2023, i whakaaetia tēnei e te Poari i te 31 o Oketopa 2023.

2. Whakarāpopotonga o ngā kaupapahere kaute hira

2.1 Tūāpapa whakariterite

Kua whakaritea ngā tauākī ahumoni i runga i te tūāpapa o te whakahaere ka ū tonu ki tua, ka mutu, kua rite tonu te whakahāngaitia o ngā kaupapahere ahumoni puta noa i te tau.

Tauākī ū ki ngā tikanga tūtohu

Kua whakaritea ngā tauākī ahumoni nei i raro i ngā tikanga, me te ū anō ki ngā paerewa kaute PBE. Kua whakaritea ngā tauākī ahumoni i raro i ngā tikanga o te paerewa kaute PBE Tānga 2 me te Tono Rūnā Whākitanga (RDR). Ka hāngai ngā paearu mō te Tānga 2 ina iti iho i te \$30 miriona ngā whakapaunga, ka mutu, kāore ōna haepapa tūmatanui. E ū ana ngā tauākī nei ki Ngā Tikanga Kaute e Whakaaetia Whānuitia ana i Aotearoa.

Te moni whenua, te moni e tāpaea ai ngā tauākī ahumoni

E tāpaea ana ngā tauākī ahumoni ki te tāra o Aotearoa me te āwhiwhitia o ngā wāriu ki te tāra tata (NZ\$).

2.2 Haumitanga Reo ki te Kāinga, te Hapori & te Iwi Māori

Tuku pūtea ai Te Mātāwai hei haumitanga reo Māori i te kāinga, te hapori me te iwi, he takuhe kōwhiringa ēnei. Ko te takuhe kōwhiringa ko ērā momo takuhe kāore e herea ana Te Mātāwai kia whakawhiwhi ina tae atu he tono ki a ia.

Ka tohua te whakapaunga takuhe kōwhiringa e nui ana ōna here i te rā tōmua o te rā utu takuhe ina whakaheia rānei ngā here kei runga i te takuhe. He tūāmahi te here me mātua tutuki e āhei ai ki te pūtea. Kāore Te Mātāwai e whakawhiwhi takuhe kōwhiringa kāore ōna here hira. E tohua ana ngā Haumitanga Reo Māori mō te Kainga, te Hapori me te Iwi Māori i ngā tauākī ahumoni ina tutuki te katoa o ngā here me ngā tūāmahi kua whakaaetia e te Tumu Whakarare.

2.3 Whiwhinga

E whakamāramatia ana ngā kaupapahere whāiti mō te tūemi whiwhinga hira i raro nei:

Whiwhinga mai i te Karauna

I whakawhiwhia Te Mātāwai ki te tahua mai i te Karauna mō ngā whāinga kua takoto mai ki te Tauākī Whakatutukinga Māhi. E kīia ana ngā whakawhiwhinga mai i te Karauna he whiwhinga whakawhittinga-kore.

Ko te nuinga o ngā tahua a Te Mātāwai ka ahu mai i te Karauna. E herea ana te āhua o te whakamahi i te rohenga pūtea nei ki te whakatutuki a Te Mātāwai i ngā whāinga kua takoto mai ki te ture whakatū i a ia me te ārohinga o ngā rohenga pūtea e hāngai ana. E whakapono ana Te Mātāwai kāore he here i runga i te rohenga pūtea, ka mutu, ka kīia he whakawhiwhinga i te wā e whakawhiwhia ai. E kīia ana tēnei ko te tīmatanga o te wā rohenga pūtea e hāngai ana ki taua pūtea. Kua whakatauria te wāriu tōkeke o ngā whiwhinga mai i te Karauna e taurite ana ki ngā rahinga kia utua i ngā whakaritenga tuku pūtea.

Whiwhinga Huamoni

Ka whakaaturia te whiwhinga huamoni i runga i te whakamahi i te tikanga huamoni whai painga. Ko te huamoni me ētahi atu whiwhinga ka kīia he whiwhinga whakawhititi.

2.4 Tāke moni whiwhi

He mana tūmatanui Te Mātāwai, nō reira kāore ia e mate ki te utu tāke moni whiwhi. Nā runga i tēnei kāore he whakaritenga mō te tāke moni whiwhi.

2.5 Moniuka me ūna ritenga

Ka uru atu ki te moniuka me ūna ritenga te moniuka kei te ringa, te moni kuhu tono noa kei te pēke, ētahi atu haumitanga tino māngohē aupoto e toru marama iti iho te roa i tohua ake mōna, me ngā tarepa pēke.

2.6 Tauhokohoko me ētahi atu nama kia utua

Ko te hunga noho nama aupoto me ētahi atu nama kia utua ka whakaaturia ki tōna wāriu mata, ka whai whakaaro anō ki te waimaerotanga. Ka kīia te nama kia utua mai kua waimaero ina kitea he taunahatanga e tohu ana kua kore e taea e Te Mātāwai te kohi te nama kia utua mai.

2.7 Whare, utauta, taputapu

Ka taka mai te whare, te utauta me te taputapu ki raro i ngā karangatanga huarawa e whai ake nei: te whakapaipai rīhi me ngā taputapu rorohiko.

Whai i muri iho i te tohua tuatahitia, e pūrongohia ana te whare, te utauta me te taputapu ki te utu ake ki te wāriu tōkeke rānei me te whai whakaaro ki te tāpiripiringa hekenga wāriu me te waimaerotanga.

1. Tāpiritanga

Ka kīia te utu mō tētahi whare, utauta, taputapu he huarawa mēnā, tino mēnā nei, tērā tonu ka rere ngā painga ōhangā ki tua, te pitomata ratonga rānei e pā ana ki te tūemi, ka mutu, ka taea te ine tūturu te utu o taua mea.

Ka tohua te mahi e koke tonu ana ki tōna utu ake me te whai whakaaro ki te waimaerotanga, kāore e whakahekeā te wāriu.

I te nuinga o te wā ka tohua te whare, te utauta, te taputapu ki tōna utu ake. Ki te riro mai he huarawa mō te kore utu, mō te utu mata rānei, ka tohua ki tōna wāriu tōkeke o te rā i riro mai ai.

2. Hekenga wāriu

Ka whakaratoa te hekenga wāriu ki te tikanga rārangi-torotika mō te katoa o ngā whare, ngā utauta me ngā taputapu.

E whai ake nei ngā whakatautata mō te wāora me te pānga hekenga wāriu e hāngai ana mō ngā karangatanga huarawa matua:

Karangatanga huarawa kua whakahekea te wāriu	Whakatautata wāora	Pāpātanga hekenga wāriu
Whakapaipai rīhi	2.50 – 5.40 tau	19% – 40%
Taputapu rorohiko	3.25 tau	31%

Kāore anō i wātea te whakapaipai rīhi hei whakamahi, nō reira kāore i whakahekea te wāriu.

3. Waimaerotanga o te whare, te utauta me te taputapu

Ka arotakea te whare, te utauta me te taputapu mō te waimaerotanga ina tohu tētahi mea ka pā, tētahi panonitanga rānei e kore pea te utu ake e ea.

4. Wāora me te toenga wāriu o te whare, te utauta me te taputapu

I te ekenga o ia rā kaute, ka arotakea te wāora me te toenga wāriu o te whare, te utauta me te taputapu. Ina arotakea te hāngaitanga o te wāora me te wāriu toenga whakatautata o te whare, te utauta me te taputapu he maha ngā mea hei whakaaro ake pērā i te āhua ūkiko o te huarawa me te wā whakamahi o te huarawa e tūmanakohia ana e Te Mātāwai.

2.8 Huarawa whakawairua

Ka pūrawatia ngā utu paetukutuku me ngā pūmanawa whakawhiti reo i runga i ngā utu ka utua mō te hanga mai i te paetukutuku tae atu ki tōna mahinga. Ka tohua ēnei i muri iho ki te utu ake kua tangohia te whakaurupā tāpiripiri me te waimaerotanga. Te tikanga ka kawea mai e ēnei he painga ūhangā ki te hinonga ki tua, he painga nā te huarawa tonu i puta ai. Kei te pai te haere o te paetukutuku, kua urupātia atu i te 1 o Hūrae 2023, ki tōna wāora whakatautata o te 3 tau. Kei te pai te haere o te pūmanawa whakawhiti reo, kua urupātia atu i te 1 o Hune 2023, ki tōna wāora whakatautata o e toru tau.

E tohua ana ngā pikinga me ngā hekenga wāriu mai i te rukea atu o te huarawa whakawairua i te tauākī whiwhinga, whakapaunga whānui o te tau ka rukea atu.

2.9 Hunga noho nama atu me ētahi atu nama atu

Ka whakaaturia te hunga noho nama atu aupoto me ētahi atu nama atu ki tōna wāriu mata.

2.10 Tāke hokohoko

I ngā tāpaenga tūemi kei ngā tauākī ahumoni kei waho te GST, atu i ngā nama kia utua mai me ngā nama kia utua atu, e tāpaea ana ēnei i runga i te tāpirihia o te GST. Ina kore e taea te GST te whakahoki mai hei tāke whakauru, e tohua ana hei wāhanga o te huarawa te whakapaunga rānei. Kua whakaurua atu te rahi more o te GST ka taea te whakahoki mai, kia utua rānei, kua whakaurua atu te IRD hei wāhanga o te nama kia utua mai, kia utua atu rānei i te tauākī tūnga ahumoni.

Ko te GST more ka utua, ka utua mai rānei, ko te IRD, tae atu ki te GST e pā ana ki ngā tūmahi haumi me ngā mahi ahumoni, ka karangahia ko te kapewhiti more whakahaere i te tauākī kapewhiti. E whākina ana ngā kawenga me ngā heipūtanga kei waho te GST.

2.11 Tapeke whakatairite

Kua karangatia kē ngā tapeke whakatairite, kua kōrerohia anō kia ū ai ki ngā panonitanga mō te tāpaenga me te karangatanga i kawea ake i te takiwā o nāianei.

3. Kirimana ahumoni

(a) Karangatanga kirimana ahumoni

Kua whakahāngaitia ngā kaupapahere kaute mō ngā kirimana ahumoni ki ngā tūemi rārangī i raro iho nei: E whai ake nei te utu ake o te huarawa ahumoni me ngā taunahatanga kei ia karangatanga kirimana ahumoni:

	2023 \$	2022 \$
Huarawa ahumoni		
Huarawa ahumoni ki te utu whakaurupā		
Moniuka me ōna ritenga	15,189,893	18,071,656
Tapeke huarawa ahumoni ki te utu whakaurupā	15,189,893	18,071,656
Taunahatanga ahumoni		
Taunahatanga ahumoni ki te utu whakaurupā		
Tauhokohoko me ētahi atu nama kia utu mai	404,841	227,180
Tapeke taunahatanga ahumoni ki te uru whakaurupā	404,841	227,180

4. Haumitanga Reo Māori ki te Kāinga, te Hapori & te Iwi

I whakawhiwhia Te Mātāwai ki tāna rohenga pūtea \$14.8 miriona e te Karauna, ko tētahi \$9.7 miriona i tāpuia mō te haumi i te reo Māori i te kainga, te hapori me te iwi (2022: \$9.7 miriona).

Ko te pūtea tapeke i whakapaua ki te haumitanga reo i roto i te tau ko te \$10.9 miriona. I utua te haumitanga kei runga ake i te \$9.7 miriona o te rohenga pūtea i te moni tāpui.

15. Whakamārama mō ngā tihoinga nui i te pūtea

Haumitanga Reo Māori mō te Kainga, te Hapori me te Iwi

I whakarite mātou kia oti katoa ngā tūmahi haumitanga i kirimanahia kia tutuki i te 2022/23 tae atu ki ngā tūmahi i kirimanahia engari kīhai i oti mai i ngā tau o mua atu. Ahakoa neke atu i tohanga ā-tau o te \$9.7m o ngā tūmahi i oti i a mātou, kāore i oti i a mātou te rahi o ngā tūmahi i whakaritea o te \$14.1m.

E tohua ana te taumata whakapaunga e te wā e tū ai ngā tūmahi haumitanga a ngā kāinga, ngā hapori me te iwi. Kāore ngā tūmahi nei e taka katoa mai ki te tau pūtea.

Whakapaunga Pae Motuhake

Ka uru atu ki ngā whakapaunga Pae Motuhake ngā utu mō te Pou Reo. I whakarite mātou kia tekau ngā Pou Reo ka noho mai mō te tau katoa. Heoi, nō te paunga rawa o te 30 o Pipiri 2023 i kirimanahia ai ngā tūranga katoa.

Whakapaunga Kaimahi

I heke iho ngā whakapaunga kaimahi i tērā i whakaritea nā te noho wātea tonu o ētahi tūranga i te tau.

Kaikirimana me ngā Mātanga

Kāore i kitea e mātou he kaimahi mō ngā tūranga tūturu katoa i roto i te tau. Nō reira, neke atu ngā kaikirimana i kirimanahia e mātou i tērā i whakaritea hei whakakīkī aupoto i te tūranga.

Whakapaunga IT

E whakatinanahia ana e mātou tētahi pūnaha hou hei whakahaere i ā mātou kawenga haumitanga. I tōmuri ake i tērā i whakaritea te tīmata o tēnei mahi i te tau, ka oti hei te 2023/24.

Rangahautanga, Raraunga me te Pārongo

Nā te heke o te raukaha, ka heke anō i tērā i whakaritea te rahi o ngā hōtaka rangahau i oti. Kua kawea ake ēnei hei whakaoti ā te 2023/24.

Whakapāpātanga me te Whakatairanga

I piki ake ngā mahi whakapāpā me ngā mahi whakatairanga rere noa i te tau kia tutuki ai ngā tono a ō mātou hoa haere.

16. Huihuinga i tū i muri o te ekenga o te rā kaute

Kāore he huihuinga hiranga i muri o te ekenga o te rā kaute.

17. Heipūtanga

Kāore he heipūtanga a Te Mātāwai i te 30 o Hune 2023 (2022: Kore).